

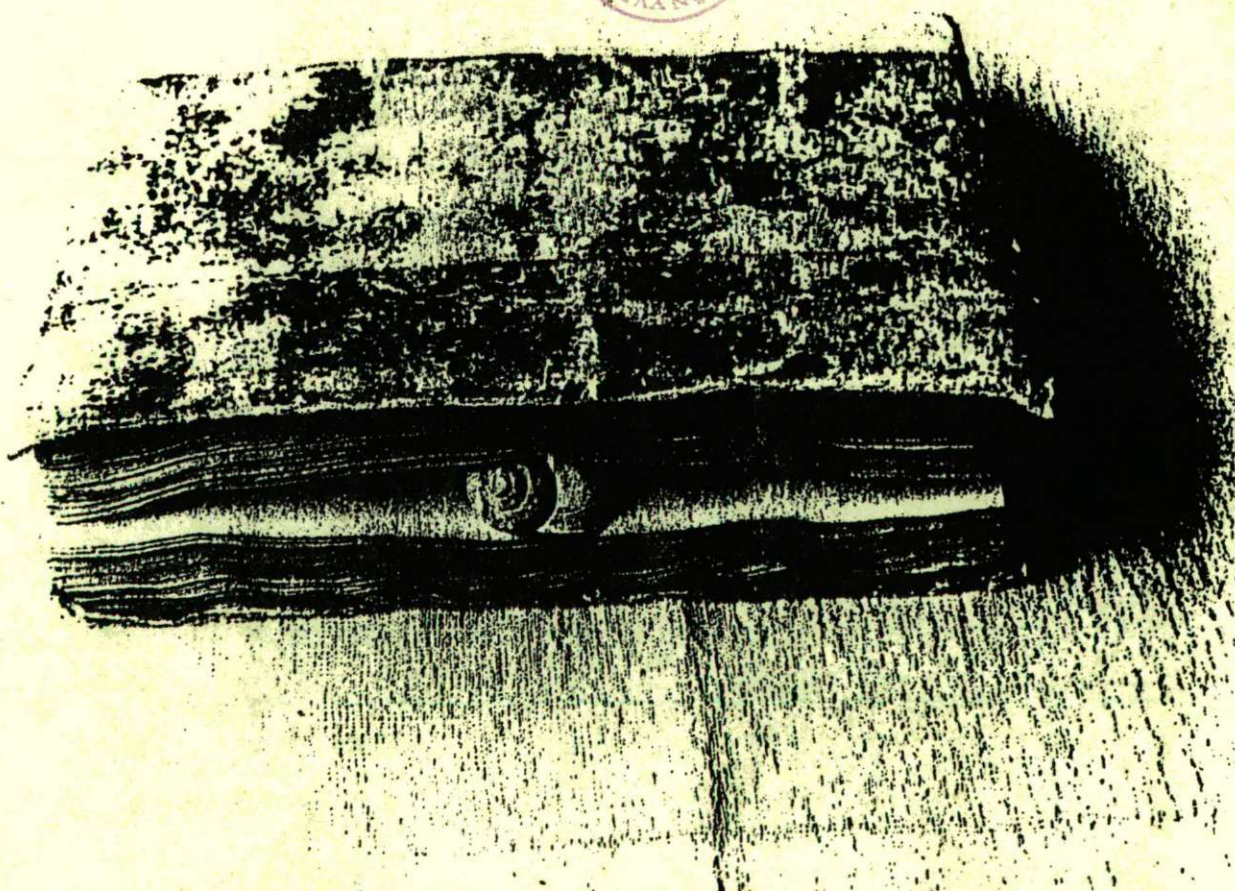
58402

21. jún.

1073

Különbség

Filozófia szakos diákok kiadványa

1993/1

Tartalomjegyzék

Beköszöntő.....	1
Pavlovits Tamás: "Mint aki elfeleji, hová visz az útja" (esszé)....	2
Ráfi Dénes: Az "együgyű" Jakob Böhme és szóalkímiája.....	9
A KLTE filozófia szakának e félévi kurzusai.....	27
Az ELTE filozófia- és esztétika szakának e félévi kurzusai.....	30
Folyóiratok bibliográfiája.....	33
Ph.D vizsgakövetelmény.....	39

Beköszöntő

Különbség címmel új folyóiratot indítunk útjára, mely terveink szerint negyedévente fog megjelenni. A folyóirat gerincét filozófia szakos hallgatók dolgozatai alkotják, de ezek mellett a tájékozódást segítő bibliográfiák, régi és új tanulmányokról, könyvekről szóló ismertetések is olvashatók.

A lapindítás ötlete korábbi dolgozatainkhoz kapcsolódó hiányérzetünkből ered. Nem vitatjuk: ezeknek a kényszerből - alkalomból született dolgozatoknak egy része valóban alkalmi és kényszeredett - méltó a feledésre. De a másik rész hetek, hónapok szellemi munkájának összefoglalása; olyan produktum, amelyen át írjuk mostanáig felhalmozódott gondolat- és élményösszessége is kifejeződik. Ehhez képest elkedvetlenítő a visszhangtalanság, a légüres tér, amelybe kerülnek.

Bízunk benne, hogy a lap körül egy igazi műhely alakul ki, beszélgetések kezdődnek el, és ebben a folyamatos műhelymunkában láthatóvá válnak különbségeink, tudatosulnak a választóvonalak, melyek közöttünk, illetve egyes gondolataink között húzódnak. Így válhatnak körvonalazottá saját állásfoglalásaink, így kényszerülünk állandóan választ adni arra a kérdésre, hogy mi a mondanivalónk, mi a probléma számunkra?

A folyóirat célkitűzése kettős: bátorítani a megszólalást, ugyanakkor meghatározni és lehetőségeinkhez képest emelni a megnyilatkozások színvonalát. A konkrét eredmény nyilván a mindenkori szerzők és szerkesztők fáradozásainak és belső mércéjének, ízlésének függvénye.

Az első szám összeállításakor olyan dolgozatokat kerestünk, amelyek önmagukban is értelmezhetőek, vitatkozók és vitathatók, amelyeknek gondolatmenete "világos és határozott", illetve témája mások érdeklődésére is számot tarthat.

Ezúton köszöntik az olvasókat a lap szerkesztői:

Gulkai Márta
Hunyadi Zsolt
Pató Attila
Szemes Ildikó

Szeged, 1993 márciusa

"MINT AKI ELFELEJTI, HOVÁ VISZ AZ ÚTJA"
/Hérakleitosz B 71./

Kísérlet a Szókratész előtti gondolkodás megközelítésére
/esszé/

Mint amikor ködös őszi hajnalon, a derengő félhomályból lassanként kirajzolódnak a vándor bizonytalan körvonalai, majd elér hozzánk és elénkáll, úgy válik ki a preszokratikus gondolkodás is valami korábbi derengésből, hogy megnyitója legyen egy útnak, amelyet ma filozófiának nevezünk.

A vándor érkezésének időpontja kettős: ősz és hajnal. Az ősz valaminek végét, valaminek lehullását jelzi, a hajnal viszont valaminek kezdetére mutat rá. Így áll a preszokratikus gondolkodás valaminek határán, hogy befejezője és elindítója legyen valami teljességnek és részlegességnek, amelyek arányban állhatnak úgy is, ahogyan egy év és egy nap egymással arányos. Dolgozatomban e határ mibenlétére szeretnék rákérdezni, és arra, hogy e határra történő reflexióban miként mutatkozik meg előttünk maga az európai gondolkodás.

A fentiekben teljességet és részlegességet említettem. Természetesen ezek egymással viszonyban álló kijelentések, a részlegesség csupán a teljességhez képest részleges. A teljességről nem lehet szavunk, így arról sem, ami a preszokratikus gondolkodást megelőzte. Hiába is pazarolnánk rá jelzőket, körülírásokat, nyelvünk ma nem alkalmas annak még megközelítésére sem. Hogy mégis mi az, amire a teljesség szó irányul, talán a hagyomány szavunkkal adható vissza, e szó elég homályos ahhoz, hogy ne sértse meg azt. Természetesen e fogalomhoz Európában több jelzőt is hozzákapcsolhatunk, de legalább kettőt: szakrális és filozófiai. E két hagyománynem kapcsolatban áll egymással, és tulajdonképpen kettejük viszonyára utal a teljesség és részlegesség. A preszokratikus gondolkodást megelőzte annak jelenléte, amit ma szakrális vagy mitikus hagyománynak nevezünk, megjelenése pedig egy új hagyományt kezdett, amelyet filozófiaiként jellemezhetünk. A preszokratikában e kettő összeér. Mindenekelőtt tisztáznunk kell, hogy mire utal a szakrális vagy mitikus hagyomány kifejezés. Tulajdonképpen mindarra, ami a Szókratész előtti gondolkodást megelőzte, de amely semmiképpen sem köthető a mai értelemben vett gondolkodáshoz. Szakrális, mert minden esetben a szenthez, annak jelenlétéhez és megnyilvánulásához kötődik. Ezt a görögöknél a mítosz és a kultikus szertartás jelenítette meg. A mítosz, a mítológia / μῦθος λέγειν / összeszámlálást és kimondást jelent, a létező összeszámlálása és kimondása által a létet mondja ki, kimondásával teszi érthetővé a létet, a kozmoszt.

Ha mindezt M. Heidegger szavaival akarjuk kifejezni, azt mondhatjuk, hogy a "nyelv a lét háza", hogy a mítoszban a lét mondható a nyelvvel, hogy a lét közli magát a nyelv által. Így a mítosz nyelve különálló, amennyiben külön áll minden azóta létező és számunkra elképzelhető beszédmódtól. A mítosz nyelve megértésének számunkra adott egyetlen lehetősége az analógiás megértés. Mi már nem vagyunk abban a helyzetben, amelyben ez a nyelv anyanyelvünk lehetne. Tulajdonképpen ma már kívül élünk a nyelven, így ahhoz, hogy valóban, vagy csak közelítőleg is értsük azt, amit a nyelv lényegénél és eredeténél fogva velünk közölni akar, az analógiás megértésre szorulunk rá. Az analógia a skolasztika óta vonatkozik szövegekre, azóta jelöl egy beszédmódot, amely azt szolgálja, hogy az Istenről való beszéd lehetővé váljon. A szó két részből tevődik össze: λόγος - jelentése fenn, felül, és λόγος - amely itt a beszéd és mondás értelmén túl a viszony jelentést is hordozza, utal ezáltal arra, hogy a szöveg -ami analógia- a maga közvetlenségében vonatkozik a fent-re, tulajdonképpen arra, amiről szól, pontosabban - mivel az analógiát leginkább az a Hermész Trismegisztosz-i mondás fejezi ki, amely szerint: " Az, ami lenn van, ugyanaz, mint ami fenn van, és ami fenn van, ugyanaz, ami lenn van. "- az amit jelöl egybeesik azzal, amit jelent, tehát nem metafora, nem szimbólum, hanem közvetlenül hordozza önmaga igazságát.

Ehhez képest a filozófia nyelve radikálisan más. A filozófia igyekszik komplex terminológiát kidolgozni, ahol az a fő törekvés, hogy a terminusok egy meghatározott jelentéssel bírjanak. A mítoszban a jelentés és (jelentett) azonossága miatt nem tehető fel az egy vagy több jelentés kérdése. Ezzel szemben a filozófia nyelve a maga egyjelentést-hordozásával eltávolodást jelent a mítosz nyelvétől, határolttá válik.

Amennyiben szem előtt tartjuk azt, hogy a preszokratikus gondolkodásban a szakrális-mitikus és a filozófiai hagyomány összeér, tulajdonképpen az egyik még, a másik már jelen van benne, akkor azt kell mondanunk, hogy a preszokratikus szövegek analógikusak és filozófiaiak is egyben, pontosabban léteznek mind analógikus, mind filozófikus olvasatuk, értelmezésük is.

A jelek szerint korunkban, a posztmodern korában, fordulat áll be. Egyre inkább igény mutatkozik az eredetekhez való visszatérésre, az alapvető kérdések újra felvetésére, a szellemibb látásra és értékre. Tulajdonképpen engem is ez az igény mozgat, amikor az analógia felől próbálok a preszokratikus szövegekhez közeledni.

II.

Mindeddig a preszokratikus gondolkodás elemzése a filozófiai értelmezés szerint történt, amely ellentmondást látott ott, ahol látszólag ellentmondás van, és egyezést ott, ahol látszólag egyezés van. Amennyiben analógikusan közelítünk a töredékekhez, a herakleitoszi és parmenidészi gondolatok nem állíthatók szembe egymással, még akkor sem, ha látszólag Parmenidész polémiát is folytat Herakleitossszal. Herakleitosz és Parmenidész valójában ugyanarról beszél és ugyanazt állítja. Ettől a fajta megközelítéstől már Szókratész előtt is eltávolodás történt. Zénon a dialektika megteremtésével, majd a különféle iskolák kialakuló vitái kapcsán a mestereket kezdték egyre inkább szigorúan és kizárólagosan értelmezni. A preszokratikus szövegek első megmerevedése az első filozófiatörténetben, Arisztotelész metafizikájának A. könyvében történik meg. Itt Arisztotelész több helyen kétségbe vonja elődei egyes állításainak helyességét, és tévesnek minősíti azokat. Ez egyértelműen a filozófiai olvasatra utal. A filozófia nyelvén beszélhetünk helyesről és helytelenről, igazról és hamisról, az analógiás nyelvben nem. Az analógia már csupán azzal, hogy beszélni kezd, az igazat mondja, mindegy hogy mit mond ki. Ezek szerint sem Thalész, aki szerint a víz, sem Anaximandrosz, aki szerint az apeiron, sem Anaximenész, aki szerint a levegő az arkhé nem tévedtek, sőt nem mondtak egymásnak ellent. Ők az igazat mondták, azt mondták ami van. Nyelvük a lét nyelve, ez pedig a maga pluralitásában: egy. Így lehet a való nyelve. Arisztotelész már filozófiai szótárt készít leköti a nyelvet, megfosztja pluralitásától, így bizonyos értelemben attól, ami a preszokratikában a lényegét alkotta. Utat nyitott ezáltal annak, hogy létre jöjjön a tudományos nyelv, ahol a nyelv már nem mutat túl önmagán, hanem önmagára szűkül le, tulajdonképpen lényegét veszti, és csak mint egy váz: funkcionál. Nem pedig beszél, mond.

A preszokratikus gondolkodók szövegeit át-meg áthatja a mítosz szava, gondoljunk Parmenidész első töredékére:

"Az istennő pedig nyájasan fogadott, jobbával a jobbam megragadta, eképpen szólt és így szólított meg;

te ifjú, aki halhatatlan kísérek társaként
lovakkal melyek visznek, házunkhoz érkezel,
légy üdvöz!" /B 1./

vagy Empedoklész szavára a Katharmoi-ban:

...Halhatatlan istenként, többé nem halandóként
jövök-megyek mindnyájatok közt, tiszteletnek örvendő, ahogy illik,
szalagokkal és dús koszorúkkal fejem felövezve. /.../ " /B 112./

E mesterek választottak, kiléptek a mindennapi létezésből és elindultak egy úton. Szakítottak a "mit sem tudó halandókkal", tévelygéseikkel. Útjuk az istenekhez vezetett. Szavuk az istenek szava, a daimón szava. Aki pedig halhatatlan istenként jár a halandók között, csupán az igazat mondhatja. Nem tehet mást. Hogyan is ne hallanánk meg Herakleitosz figyelmeztetését?

" A Szibülla /azonban/ őrzöngő szájjal nevetségtelen, és cifrátlan szavakat hangoztatva /ezredéveket áthat hangjával/istene által." /B 92./

vagy a következőt:

"Az Úr, akié a jóshely Delphoiban, nem mond ki semmit, nem rejt el semmit, hanem jelez." /B 93./

"De a legtöbb az isteni kinyilatkoztatásokból, hihetlensége által elfut /az emberek elől/, hogy ne értsék meg" /B 86./

A preszokratikus mesterek még meghallói voltak az isteni kinyilatkoztatásoknak, utoljára ők éltek meg teljes lényükkel azt az utat, ami később már csak mint spekulatív tételek sora adott számunkra.

III.

Jelenlegi gondolkodásunk az arisztotelészi szillogisztika kidolgozása óta erősen egysíkúvá szűkült, hiszen az ellentmondásmentesség elve és a kizárt harmadik elve pusztán egyetlen sítot engedélyeznek. A Szókratész előtti gondolkodók nem használták ezt az "eszközt". Mi sem mutatja ezt jobban, mint Herakleitosz paradox kijelentései:

"Ugyanazokba a folyamokba lépünk, és mégsem ugyanazokba lépünk, vagyunk is meg nem is vagyunk." /B 49a/

Herakleitosz önmagukban ellentmondást hordozó töredékei arra utalnak, hogy gondolkodása nem egy síkban mozog. Ő egyszerre állít és egyszerre tagad. Így mond ki valamit, így közöl. Ez arra is figyelmeztet bennünket, hogy amint Herakleitosz paradoxona egy valamit közöl, úgy az ő és Parmenidész egymással ellentétes állításai is egy valamit közölnek, tehát nem két szembenálló, hanem egymást kiegészítő kijelentéseként kezelendők. Ehhez azonban részletesebb magyarázat szükséges.

Herakleitosz töredékeit olvasva az egyik sugallat ami elér hozzánk a következő: minden relatív, minden viszonylagos és minden állításnak csupán egy adott rendszeren belül van értelme.

"A tenger: víznek a legtisztább és legszennyesebb, halaknak ital és éltetőjük, embereknek azonban ihatatlan és halálos." /B 61./

"A legszebb majom is csúnya az emberhez képest. A legbölcsebb ember is majom az istenhez képest bölcsességben, szépségben és minden másban." /B 82-83./

Ugyanakkor Herakleitosz sok töredékében a népet ostromozza tudatlansága és vaksága miatt:

"Bár a logosz ez örökre képtelenek értelmetlenségükben felfogni az emberek /.../" /B 1./

"Sem a halláshoz nem értenek, sem a beszédhez." /B 19./

"Nem értik meg mint van az, ami ellenkezik, önmagával mégis összhangban /van /." /B 52./

A mester itt éppen az egysíkú gondolkodást, a konvencionált világlátást veti az emberek szemére. Azt, hogy gondolkodási rendszerük rögzült, és hogy képtelenek egyszerre gondolni valamit és annak ellenkezőjét. Ennek fényében meg kell különböztetnünk egymástól kétféle gondolkodást: a szokványos, logikai gondolkodást - amit ma már nevezhetünk hagyományosnak is, - és ama másikat, amit legcélszerűbb a kezdeti jelzővel ellátni. Az előbbit jellemezhetjük úgy is, mint ami egydimenziós, amihez képest az utóbbit dimenzión kívülinek kell neveznünk. A hagyományos gondolkodással a kezdeti nem megközelíthető, hiszen nem érvényes rá a parmenidészi mondat:

"Mert ugyanaz a gondolkodás és létezés." /B 3./
hiszen pont egysíkúságából kifolyólag lesz gátja a logosz megközelítésének. Herakleitosz épp ezt akarja megtörni, éppen ennek a veszélyére figyelmeztet. Tudja, hogy az egység csak akkor tárul szemünk elé, ha túllátunk a sokaságon, tudja, hogy ehhez át kell lépünk berögzült sémáinkon, megszokott gondolkodásunkon. A preszokratika még tudott ama másik gondolkodásról, amely "nem vágja szét a létezőnek a létezővel való összefüggését" /Parmenidész B 4./

Itt azonban nem feledkezhettünk meg a következő parmenidészi töredékről:

"Ami kimondható és elgondolható, annak léteznie kell. Mert van létezés

és nincs ami nem létezik. Arra intelek, fontold ezt meg. Mert először a kutatásnak ettől az újtól óvlak, azután meg attól, amelyen a mit sem tudó halandók tévelyegnek, a kétfejük: mert tanácsstalanság kormányozza keblükben a tévelygő gondolkodást, így sodródnak, süket és vak, megigézett, különbséget tenni nem képes népség, akik a létezőt és nem létezőt ugyanannak tartják

és nem ugyanannak, /akik számára / mindenben van fordított ösvény." /B 6./

Herakleitosz szerint "az út fel és le ugyanaz". Mintha a fenti sorok valóban órá utalnának. És ez az a probléma, amit képtelenek vagyunk megoldani mai gondolkodásunkkal. Itt van az a pont, ahol a preszokratikus gondolkodás fölénk nő. Hiszen e két mester kijelentései lényegiségüket illetően többnyire összecsengnek. Mindketten arról szólnak, amiről mi már csak hallgatni tudunk:

"Közös az, ahonnan elindulok: ugyanoda érkezem." /B 5./ mondja Parmenidész, míg Herakleitosz:

"/Mert/ közös a kezdet és a vég a kör kerületén." /B 103./

Ha megértjük, hogy "az út fel és le ugyanaz" /B 6o./, támpontot adhat számunkra a fenti ellentmondás kezelésére, oly módú megközelítésére, hogy számunkra az egységet hozza létre, végig figyelve az epheszosi figyelmeztetésére:

"Az ellentétesre csiszolt illik össze, /és / az ellenkezőkből a legszebb illeszkedés és minden a viszály által jön létre." /B 8./

Mert sokan vannak kik "nem értik meg mint van az, ami ellenkezik, önmagával mégis összhangban: visszacsapó illeszkedés, mint íjé és lanté".

Αὐτὸν τὸν ἄνεσμηjét hirdető gondolkodók lényegében ugyanoda vezetnek:

"Egyetlen út-szó

marad még, hogy: van. Ezen igen sok a jegy, mivel nem-született, romolhatatlan, egész, egyetlen, rendületlen és teljes.

Soha nem volt, nem lesz, mivel most teljességgel van, egy, folytonos." /Parmenidész B 8./

"Az isten nap éj, tél nyár, háború béke, elteltség éhség," /Herakleitosz B 67./

"Mivel ez így van, el kell ismerjünk, hogy a mindenségben minden egy." /Anaxagorasz B 4./

A töredékekből kitűnik, hogy a preszokratikus gondolkodás a gondolkodók jelentős részénél az egység körül szerveződik. Az egységben látásról, az egységben élésről Parmenidész ezt mondja: :

"Mert ugyanaz a gondolkodás és a létezés." /B 3./

« τὸ μὲν εἶναι καὶ τὸ νοεῖν ἓν τε καὶ ἓν »

A gondolkodás és létezés egysége e mondatban valósul meg. E mondat kimeríthetetlen és utolérhetetlen. E mondat kimondása által megvalósul és beteljesedik az a törekvés, amelyet Arisztotelész így fogalmaz meg a Metafizika elején:

"Minden ember természeténél fogva törekszik a tudásra." 980a21. Parmenidésznel megvalósul, Arisztotelésznel már csupán törekvés tárgyát képezi. Arisztotelész számára cél αὐτοψύχου/a gondolás gondolása/, cél az isteni folyamatba, a gondolás gondolásába kerülés, hogy elgondolhassuk e létet, hogy mi is gondoltá legyünk és így istenivé válhassunk:

"Maga-magát gondolja az ész, mikor megragadja a gondolat tárgyát, mert ő maga lesz a gondolat tárgya abban, ahogyan megragadja és elgondolja a tárgyat, s így azonos lesz az ész és a gondolatban megragadott tárgy." "Metafizika 1072b

Ezzel mintegy az abszolút biztonság állapotát akarja elérni, amely a tévelygés ellentéte:

"Élete olyan, mint a miénk, amikor egy pillanatra a legboldogabbak vagyunk." Metafizika 1072b

Herakleitosz, Parmenidész és Empedoklész ide értek el, hiszen számukra. a gondolkodás és létezés: egy.

"Nézd, a gondolkodás számára a távol állók ugyanúgy szilárdan közeliek, mert / a gondolkodás/ nem vágja szét a létezőnek a létezővel való összesüggését sem úgy, hogy mindenfelé a kozmosz rendje szerint teljesen szétvágott legyen, sem /úgy, hogy ily módon/ összeállított legyen." /Parmenidész B 4./

A gondolkodás még nem szakít szét, ebben a korban még összetart, egységet teremt. Ezt csak az érezheti, aki még nem tárgyiasít gondolkodásával, aki még nem rabja a fogalmi gondolkodásnak, aki számára a gondolat nem valamiről, egy fogalomról vagy valami partikulárisról szól, hanem a teljességről magáról, azaz a teljesség maga. Ennek a fajta gondolkodásnak nem lehet tárgya, mert akkor tárgyiasítana. E helyett tárgyát feloldja önmagában, önmagának lesz tárgya, ez a gondolás gondolása. Ez a mozgatatlan mozgató tevékenysége. Ez ugyanakkor a világosság, az egységben látás, tulajdonképpen a $\xi\upsilon\ \kappa\alpha\iota\ \tau\acute{\alpha}\nu$ állapota. Ez pusztán megélhető, de semmi esetre sem mondható. Hiszen ez a hallgatás állapota is egyben. Itt nem mi beszélünk. Itt valami más szól.

IV.

Hogy megérthessük, hogy mi az, ami a preszokratikus gondolkodásban a fordulatot hozta - ami miatt a preszokratikát határon állónak kell tekintenünk -, rá kell mutatnunk, hogy ugyanaz ami emlékeztet egyben felejtet is! Ez pedig nem más, mint a preszokratikus töredék. A preszokratikus töredék megsérti az isteni némaságot. Beszél, szól, mond. A kimondhatatlan kimondására tesz kísérletet. Nem tudhatjuk, hogy miért, de elcsábul, csapdába esik. Az istenek csapdájába. Hiszen az istenekkel való találkozás mindig arra csábít, hogy elmeséljük a csodát, hogy továbbadjuk azt, amit tudattak velünk. Ekkor azonban hübriszt követünk el, hiszen elfelejtjük, hogy nyelvünk lassabban forog, gondolkodásunk nehezkesebb, emlékezetünk gyarlóbb, mint az övék. A hübriszt pedig az istenek büntetik. Ők tudják, hogy hogyan.

Herakleitosz figyelmeztet bennünket:

"A természet rejtekezni szeret," /B 123./

Mégis ő az, aki legsúlyosabb mondatával megpróbálja felfedni e rejtekezést:

"Nem tölem, hanem a logosztól hallván, bölcs dolog elismerni, hogy minden egy."

/B 50./

«οὐκ ἔμοῦ ἰλλὰ τοῦ λόγου ἰκνούμεντες ὁμολογεῖν σοφόν
ἔστιν· ἐν πᾶσι εἶναι»

Azért idézem görögül is ezt a mondatot, mert sokkal több súlyt hordoz, mint amennyit bármely magyar fordítása elbír. Itt Herakleitosz valami felmérhetetlent mond ki, és ezáltal tárgyiasít is egyben. Meggyőződése, hogy a mester óta még soha senki nem értette meg a maga teljességében ezt a mondatot. E mondat megérthetetlen. Megértéséhez ugyanis nem gondolni kell, hanem elgondoltnak lenni. És mégis: a tárgyatlan tárgyiasul, az időn kívüli időbelivé válik, a végtelen lehatárolódik. Ez pedig hübrisz. Ez a hübrisz végzetes. E hübrisz jelzi valaminek a végét, és kijelöli valaminek a kezdetét. És az, ami e mondat megszületése pillanatától útjára indul: a filozófia.

A filozófia csakis egy istenektől elszakadt állapotban születhet meg. Megszületéséhez szükséges az elszakadás, az eltávolodás, a lehullás. Hiszen az istenek nem ezen a nyelven beszélnek, e nyelvnek csak tőlük távol van létjogosultsága. De abban a pillanatban, hogy távol kerülünk tőlük, szükséges, hogy megszülessen a filozófia. Hiszen amellet, hogy a filozófia egy elszakadás terméke, ugyanakkor szükségszerűen magában hordozza törekvésként azt, hogy visszatérést nyújtson oda, ahonnan elindult. A filozófia mélyen emberi, talán a legemberibb vonásunk. A filozófiában ugyanaz valósul meg, mint a vallásban, vagy a művészetekben: az ember legmélyebből föltörő, legtisztább vágya, az egységbe való visszatérés legőszintébb áhítása. A filozófia magában hordozza ezt: vissza akar térni oda ahonnan kiszakadt, ahonnan elindult. Pontosan azt a szakadást akarja megszüntetni, amely megszületését lehetővé tette. Így tesz szert a lehető legnagyobb alázatra, hiszen tudja: célját csupán a legnagyobb áldozat, önmaga megszüntetése árán érheti el. A filozófia célja: önmaga megszüntetése. Azért, hogy visszavigye az embert oda, ami: Egy. Hogy egyesítse az embert, hogy eggyé tegye önmagával és mindennel, hogy beteljesülhessen az a herakleitoszi mondat, amely elhangzása óta beteljesülésre vár, amely elhangzása révén a filozófiát hozta létre, talán éppen azért, hogy segítségével önmagát teljesíthesse be. Magában ebben a mondatban megvilágosodik a preszokratika legmélyebb értelme: lényegi értelme és

töredékeinek értelme, ami kettő. Ezek a mondatok összehasonlíthatatlanok minden más mondattal, egyedül a Szent Szövegekhez lehet hasonlítani őket. Hiszen ezek a mondatok, amelyek megjelennek szemünk előtt, nem megvalósulások, amelyek passzívan elszenvedték lejegyzésüket, hanem aktívak, bennünk dolgozó és ható létezők.

És mégis e fordulat kapcsán fel kell tennünk magunknak azt a kérdést, amelyre a filozófia önnön léte révén kérdez rá. Az a kérdés ez, amely bennünket itt a későújkorban egyre inkább feszít. Ugyanis egyre inkább látjuk annak a következményeit, amire vonatkozik, ezek a következmények egyre fenyegetőbben tornyosulnak köröttünk. Ez a kérdés pedig, amire egyre rémültebben keressük a választ így hangzik: Miért? Miért kellett a teljességnek megsérülnie, miért jutott osztályrészünkül nekünk e sors? A kérdés számunkra kérdés marad. A válasz nem adatik meg ma számunkra.

De a fordulat már ott, akkor bekövetkezett. És már ott és akkor megmutatkoztak végzetes következményeinek előjelei. Eme előjelek hordozói a szofista gondolkodók voltak. Döbbenetes élmény Herakleitosz után Protagórászt olvasni. A hatás prezentálható:

"Bár a logosz közös, úgy él a sok ember, mintha külön gondolkodása volna." /B 2./

"Amivel legfolytonosabban érintkeznek, a logosszal, ezzel meghasonlásban vannak, és amibe naponta belebotlanak, az nekik mintha idegen volna." /B 72./

Ugyanakkor Protagorász eképpen szól:

"Az istenekről nem tudhatom sem, hogy vannak, sem, hogy nincsenek. Mert sokminden van, ami ennek tudását megakadályozza, úgy a dolog homályos volta, mint az emberi élet rövidsége."

Mintha előbb egy haragvó isten szólt volna, utána pedig egy tévelygő ember, aki tudását tévelygésére alapozza, nem pedig arra a bizonyosságra, amibe "naponta belebotlik". Ő már nem hallja meg Herakleitosz figyelmeztetését:

"Ha az ember nem reméli a nem remélhetőt, kitalálni nem fogja, mert nehezen kitalálható és hozzáférhető." /B 18./

Protagorász tanításával korunk első előfutára volt. Ő az, aki a gondolkodás történetében először az alázat pozíciója helyett az uralkodó helyet választotta. Ő az, aki ahelyett, hogy elismerte volna meghatározott és határolt voltát, maga akart meghatározóvá válni.

"Minden dolog mértéke az ember, a létezők létének, a nemlétezők nem létének." mondja. A görög hübrisz fogalom a mítoszból ered. "A hübriszt jobban kell oltogatni, mint a tűzveszedelmet." /B 43./ mondja Herakleitosz. Az a gondolkodás, amely még elválaszthatatlan kapcsolatban áll a mítosszal, még ismeri a mértéket. A mértéket a mítosz írja elő, ő teremti meg, a mítosz önmagában állandó figyelmeztetés arra, hogy emlékezzünk ember voltunkra, emlékezzünk kicsinységünkre. A mítosztól való elszakadás önmagában is hübrisz, gőg, ami csak újabb hübriszt szül. A fenti két Protagorász fragmentum egymást feltételezi. Aki nem tudja, hogy élnek az istenek, annak számára mérték csak az ember lehet. A "minden dolog mértéke az ember" korunk jelmondata is lehetne, azé a koré, ahol már szinte nem az ember teszi a hübriszt hanem a hübrisz teszi az embert.

V.

A vándor elér hozzánk, tétován megáll. Ránk néz, mélyen a szemünkbe, egyenesen a lelkünkbe tekint. Nem szól, de mégis kérdez. Nem beszél, de mégis számon kér. Mi azonban nem értjük. Ezt a nyelvet már elfeledtük. Idegen számunkra, pedig mintha találkoztunk volna már valahol. Szomorú, érzi, hogy tovább kell mennie. Lehajtja fejét, gondolataiba mélyed. Majd továbbindul úgy, "mint aki elfelejti, hová visz az útja".

Felhasznált irodalom:

Sebestyén Károly: A görög gondolkodás kezdetei Thalestől Sokratesig
 Parmenidész, Empedoklész töredékek Ford.: Steiger Kornél | Herakleitosz múzsái,
 avagy a természetről Ford.: Kerényi Károly
 Arisztotelész: Metafizika Ford.: Halasy-Nagy József
 Szabó Árpád: Parmenidész In: Existencia 1992/1-4.
 Nyíri Tamás: Filozófiatörténet
 Halasy-Nagy József: Az antik filozófia
 Hegel: Előadások a filozófia történetéből I.
 Ferge Gábor előadásai
 Megjegyzés:
 A fragmentumok számozása Diels-Kranz: Die Fragmente der Vorsokratiker című
 műve alapján történt.

Pavlovits Tamás

Az "együgyű" Jakob Böhme és szóalkímiája

Bevezetés

Paradoxnak tűnik, mégis igaznak érzem a kijelentést, hogy egy témának többet árt, ha túl sokan foglalkoznak vele, s már-már divattá válik, mintha egy időre elfelejtik és "mostoha gyerekek" tekintik. Ez főleg akkor baj, ha -- éppen divat volta miatt -- felszínesen, esetleg (eufémizmussal élve) tudatos nemtörődomséggel "meg is lovagolnak" valamit. Különösen alkalmas erre olyan téma, amelynek konkrétsága nehezen fogható meg biztonsággal, s felületesen szemlélve csak áltudományoskodó szélhámosságnak, vagy tudatlanságból eredő babonás hitnek tűnhet. Így terjedhetett el az a felfogás a miszticizmusról /mely eredetileg ezt jelenti: a megismerni vágyó magát a tárggyal (az Istenséggel) egynek érezve közvetlen bizonyosságot szerez a tárgy létéről és mivoltáról/, ami alapján ezt, már főleg jelző formájában emlegetve, ködös, homályos, zavaros, ellenőrizhetetlen zagyvaságnak tartják. Az utóbbi időkben tömegesen gyártott, s a néhány valóban hozzáértő ember által készítteteket kivéve hamis horoszkópokkal árasztják el az embereket. "Új misztikusok" címszó alatt sok olyan opusz jelenik meg, melyek (ismét tisztelet a kivételnek) nem méltók erre.

Miért válhatott ma ekkora divattá e téma? Talán a minden idealizmust erőszakkal lefojtó időszak befejeződése miatt tört így fel. Eddig megbélyegzés volt ez a jelző, ma divat. A sokat emlegetett "ló-másik-oldala". Pedig nagyon komolyan kellene foglalkozni ezekkel a tanokkal. A magam részéről nem tudományként érzem jelentősnek, hanem hasonlóan a középkori allegorikus művészetekhez a jelképrendszere miatt. Szükség van tehát arra, hogy főleg a különböző szaktudományok, első sorban a vallás-, művelődés-, irodalomtörténet és -elmélet, kiváltképp pedig az emblematika szempontjából foglalkozzanak vele. Dolgozatomban legalább az erre való törekvés talán felismerhető.

Tisztában vagyok azzal, hogy különböző korokban eltérőek az egyes fogalmakról, művészetekről, tudományokról vallott felfogások. E tekintetben nem törekedtem ezen fogalmak korhű megközelítésére (legalábbis ami az irodalom fogalmát illeti), -- a historista felfogás módszereit nem érezvén tökéletesen célravezetőnek -- értelmezésem mindenképp a mai és sokszor talán szubjektív felfogást tükrözi. (Hiszen az értelmező személye mindenképp rányomja bélyegét az interpretációra.) A dolgozat tehát csak saját olvasat, melynek létjogosultságát szövegidézetekkel, tanulmányokra való hitvatkozásokkal próbálom igazolni. Arra azonban törekedtem, nehogy emiatt "téves vágányra" kerüljön a dolgozat. A motívumok, problémák közül természetesen csak néhányat próbálok kiemelni. A gondolatmenetem szempontjából fontosak közül ki kellett hagynom pl. az Ádám-Krisztus-párhuzam elemzését, a mester pánerotikáját, az "Aurora" elején leírt kert-fa-gyümölcs hasonlatot, noha ezek rendkívül jelentősek.

Célomnak tekintetem:

az első fejezetben Böhme egyfajta értelemben vett "tanulatlanságának" részletesen kifejtett cáfolatát, az őrá hatott korábbi mesterek életművének vázlatos bemutatását;

a második fejezetben pedig az alkímiai előzmények -- melyek alapját, közegét képezik Böhme felfogásának -- áttekintését, majd Böhme valószínűsíthető programjának szóalkímiára vonatkozó ars poetica-szerű megnyilatkozásainak bemutatását.

Einfältigkeit (Együgyűség)

Schuhbank, vagy Schulbank?

"...ob ich gleich eitel Himmel und
alles von der klaren Gottheit
redete und schriebe, so wäre es
doch dem Leser stumm, welcher
nicht die Erkenntnis und Gaben hat.
Ich will aber also schreiben auf
göttliche und kreatürliche Art, ob ich
manchen möchte lüsternd machen, den
hohen Dingen nachzusinnen; und da er
befindet, daß er solches nicht tun
kann, daß er vielleicht in seiner
h. Geist bitten, daß ihm die Tür des
andern Prinzips möchte aufgetan werden."1

Weil mir denn durch Suchen und Anklopfen ist meine Erkenntnis worden, schreibe ich es zu einem Memorial, ob ich einen möchte lüsternd machen nachzusuchen, damit mein Pfund möchte wuchern und nicht in der Erde verborgen liegen. Aber den Vorhin-Klugen, welche alles und doch auch nichts begreifen und wissen, denen habe ich nichts geschrieben -- denn sie sind vorhinsatt und reich --; sondern den Einfältigen wie ich bin, damit ich möchte mit meinesgleichen ergötzen."2

Felfedezhető egy érdekes vonás a két rövid idézetben. Az okkult tudományok titkosak voltak, csak a beavatottak, a rendszer "tudósai"-nak volt érthető a mű. Ezt a művet sem értheti mindenki, csak hogy itt nem a tanultak részesülnek a megismerés kegyelmében, hanem épp az "együgyűek". Őket árasztja el a megértéshez szükséges isteni fény. Mi tehát ez az együgyűség? Erre a kérdésre az idézetben vannak bibliai utalások:

- "Zörgessetek és megnyitattik néktek" (Mt.7:7);
- A táalentum-hasonlat (Mt.25:21);
- "Boldogok a lelki szegények..." (Mt.5:3).

Tehát a lelki szegények és az együgyűek azok, akik keresik Istent és csak Őt keresik. Ez az egy ügyük, a szent ügyük van, az igaz ügy szolgálatában állnak. Tehát a szót eredetileg nem pejoratív értelemben használták.

Van egy különös, 17. század eleji háromsoros, német vers, melynek keletkezéséről szinte semmit sem tudunk, mindenestre több mint valószínű, hogy a spiritualizmus és a korai pietista eszmék csodálatosan tömör megfogalmazásáról van szó.

"O du ware 3-falt
helf aus allem 2-spalt
zu der waren 1-falt"

A vers idézése után Zeller ezt írja: "Man konnte sodann aus den Anregungen des deutschen Spiritualismus, vor allem von Theophrastus Paracelsus, Valentin Weigel und dann auch von Jakob Böhme her, eine Naturtheologie entwerfen. Man suchte das »Mysterium Magnum«, das Welschöpfungsgeheimnis, zu ergründen und durch das Werk des gottesfürchtigen Alchymisten nachzuvollziehen."3

A vallási ellentétek kiéleződése idején sokan csalódtak a tanult teológusokban, mondván, miattuk van a békétlenség. Szállóigévé vált: "Die Gelehrten -- die Verkehrten". "Jakob Böhme hingegen hat unser Sprichwort gebraucht, und zwar in dem einzigen Buch, das noch zu seinen Lebzeiten im Druck

erschienen ist: Der Weg zu Christo. Mit den Worten »Gelehrt, Verkehrt« eröffnete er das dritte Kapitel »Von der wahren Gelesenheit«... "4 (Lsd. még S.Franck-nál). Az egyházak nem Istent szolgálják, inkább földi hatalomra törnek. Az igazi Istenhívők tehát függetlenítik magukat ettől, s csak az egy szent ügyük van: Isten szeretete. Ezek a tanok elterjedtek voltak. Ezen körökben nem a művelt ember volt az eszmény, s ha valaki tanult volt, akkor sem ezt hirdette magáról.

Ami igazán hitelesnek számított, az a konkrét vagy valamilyen elvontabban is érthető megvilágosodás által megszerzett közvetlen isteni bizonyosság, tudás volt. Böhme is azt vallja, hogy első művét, az "Aurorá"-t látomására való emlékeztetőként, annak lejegyzéseként írta. Így is terjedt el róla: a görlyizi varga, aki látomásai által megvilágosult, s így kezdte írni műveit.

Különös viszont, hogy első látomása épp a mestervizsga előtti kötelező vándorúton érte. Szilézia ugyanis ebben a korban szinte az összes szellemi, vallási áramlat gyűjtőhelye volt. Sok schwenkfeldiánus, paracelsista nemes élt e területen, s tudjuk, a szegény vargának akadtak köztük pártfogói, barátai.

A következő adatok Böhme teozófiai leveleiből, s ezeknek Gerhard Wehr által írott magyarázataiból⁵, valamint az A. Frankenberg által írott életrajzból ismertek:

Böhme 1610-ben megismerkedik egy tanult sziléziai származású nemessel, Carl Ender von Sercha-val, aki érdeklődik iránta (noha ekkor még egy műve sem volt!), s aki megfelelő nyitottsággal rendelkezik. Az ő családja rajongója a szintén sziléziai Caspar Schwenkfeldnek (1489-1561), s ő maga 1609 óta Weigel vagy Pseudo-Weigel nyomtatványokat olvas. Még ebben az évben megismerkedik Böhme is Schwenkfeld, S. Franck, Weigel és Paracelsus műveivel.

Ezután, 1612-ben írja meg az "Aurorá"-t, amit a következő évben épp Carl Ender kezd el terjeszteni.

1614-ben Böhme kapcsolatba kerül egy Tobias Kober nevű orvossal is. 1617-ig szorgalmasan tanulmányozza Paracelsust és Weigelt. Ezután megismerkedik Dr. Balthasar Walterrel, akinek komoly kabbalisztikai és alkímiai ismereteket köszönhet. Ő nevezi el Philosophus Teuthonicusnak. Az újabb barát, Christian Bernhard, aki utóbb Böhme iratai másolásának szenteli magát, szintén művelt ember.

1619-ben Ender támogatásával egy hosszú utat tesz Prágába.

Ez a város II.Rudolf uralkodása alatt (1576-1612) Európa egyik legfontosabb alkímiai központja lett, ahol John Dee is többször megfordult. Két éve ismerkedett meg a varga az alkímiával s máris eljön ide "üzleti útra", s "véletlenül" épp a "téli király" bevonulásakor. Ez évben írja "Az Isteni Lét három principiumá"-ról szóló munkáját, s ettől kezdve folyamatosan a többi művét.

Nézzük meg, mit kell az eddig felsorolt szerzőkről tudnunk, s miket tanulhatott tőlük Böhme!

Caspar von Schwenkfeld: 1490 Szilézia -- 1561 Ulm. Mint a legtöbb nemesifjú, ő is tanult, Kölnben. Több udvarnál apród. Luther iratainak hatására Wittembergbe megy, ahonnan visszatérve, bár teológiai képzettsége nincs, laikus, de prédikálással terjeszti a reformációt.

Tiltakozása ellenére vele hozták kapcsolatba a sziléziai rajongási mozgalmakat. Radikális spiritualista-misztikus. Ő vezette be Sziléziába a lutheránus vallást (1521), mint II.Frigyes Liegnitz hercegének udvari tanácsosa. 1526-ban azonban, főleg az Úrvacsora kérdése miatt, szembe került Lutherrel. Erről szóló könyvét Zwingli adta ki (1528), e miatt nem maradhatott tovább Liegnitzben. Strassburgba, majd Augsburgba, Speierbe utazik, majd visszamegy Strassburgba, végül 1535-ben Ulmba. Summarium c. műve minden egyházi pártot ellenségévé tett, s a schmalkaldeni zsinat már a leggonoszabb eretneknek bélyegezte. Irodalmi műveinek nagy része 1564-ben jelent meg négy kötetben. Főleg Sziléziában és Svábföldön volt sok követője, akik elutasították a külső egyházat, s helyette magukban hozták létre a szent közösséget.

Paracelsus: magát nevezte így Teophrastus Bombastus (1493-1541). Rengeteget vándorolt életében, nem tudott sehol megnyugodni. Egész Európát bejárta: Bécs, Ferrara (neoplatonizmus!), Portugália, Anglia, Basel, Magyarország stb. Egyetlen teljes művet sem hagyott hátra, csak torzokat medicináról, theológiáról, természetfilozófiáról, valamint "művészetekről": asztrológiáról, mágiáról, alkímiáról. Elítélte kora hitvitáit, az egyházszervezetet fölöslegesnek tartotta, a kegyességet, jámborságot (Frömmigkeit) vélte a lényegnek. Az egyedül üdvözítőnek a közvetlen Isten-ismeretet hirdette. Az értelem, a "természet-könyve" és a biblikus-teológia összefonódik nála. Felfogása szerint a láthatót a láthatatlan irányítja, a testet a lélek. Így, ha a test beteg, a lelki gondot kell orvosolni. Mindez kapcsolatban van az alkímiával, s így ő a gyógyszeres kezelések első igazi felfedezője. Azt vallja: az ember "megistenülése" létrejöhet az ember "Isten arcképére-teremtettsége" (sic!) és a természet helyes ismerete segítségével. Az ember mikrokozmosz. A mi szempontunkból legfontosabb a Kabbala-inspirálta Signaturatan -- melyet Böhme fejlesztett tovább --: A láthatatlan ismeretek értelme a tűzben van, amelynek segítségével a természet hatóerejei láthatóvá válnak. A világ alapszubsztanciái: a Sulphur(kén), Mercurius (higany) és a Sal (só).

Sebastian Franck (1499-1542): történetíró, a XVI.sz. misztikus spiritualizmusának legjelentősebb képviselője. Luther első hívei közé tartozott, de felekezeten kívüli, nagyon önálló szellem. A nála olvasható tanok között sok az arab alkímiai és neoplatonista elem, melyeknek hatása nagyon erősen érződik majd Böhmenél. 1529-ben ismerte meg Nürnbergben a szintén vándorló Paracelsust. Kapcsolatban volt Schwenkfelddel is. A "láthatatlan egyház" híve, ellensége a dogmáknak, vallási vitáknak, lelkiismereti kényszernek. Vallási türelmet akart. Paracelsus nyomán hirdeti: Az Isten mindenkinek olyan, amilyen ő maga: a büszkével szemben büszke, az igaztalannal hozzá hasonlatosan viselkedik. Ő fordította németre Erasmus: "A Balgaság dicséreté"-t. Prózáján érezhető a misztika és a népi prédikációk hatása. Első megjelent műve "A részegségről", amit már a XVI.sz.-ban átdolgozott Heltai dialógussá. 1540 k. írja nagy hatású művét, a "Die Gelehrten-die Verkehrten"-t -- melynek soraiból Daniel Suderman strassburgi dalköltő verset állított össze --, melyben azt írja, az egyházszakadásért, a háborúkért a tudósok a felelősek. Paradoxonokat tartalmazó műve egymagában is elég ahhoz, hogy Böhme ismereteket szerezzen nagy gondolkodókról (az ókortól a kortársakig: Tauler, Frankfurter, Erasmus stb.) 65. paradoxonában megfogalmazza: Az emberi bölcsességben elmélyedve Isten előtt válunk bolonddá. A történelem szerinte Isten megnyilvánulása. Ő írta a legrégebb protestáns történelmi művet: a "Geschichtsbibel" c. kompilációt. További művei: Weltbuch (1534), Sprichwörterbuch (1532), Chronicon Germaniae (1538).

Valentin Weigel (1533-1588): Lipcsében és Wittembergben tanult. Kezdetben teljesen a középkori misztika határozta meg, majd a paracelsista tanok és a reformáció bal szárnyából származó apokaliptikus spekulációk. Erősen hatott rá Tauler misztikája és a Franckfurter "Theologie Theutsch"-a. Hite szerint Krisztus "Belső-Szó", amely abszolválódik bennünk, s a hívőket a láthatatlan egyházba gyűjti és egyesíti. Spiritualista áramlat indult vele. "Dialogus de Christianismo" c. munkája (70-es-80-as évek) a laikusok igazáról szól. Szt. András napjára írott postillájában arról beszél, apostoloknak is a szegény tanulatlanokat hívták. Azért őket választotta Krisztus, hogy a világban levő bölcsességet elválassa az istenitől. Isten parancsára az együgyűeket a prédikációval kell üdvözíteni, nem a retorikai okoskodásokkal. A hatalmasok a világi tudósokon keresztül hamis prófétákat rendelnek, s aki nem így kerül hivatalába, azt eretneknek nyilvánítják.

A korábban felsoroltakon kívül szinte biztosan ismerte még Tauler életművét, s rajta keresztül Eckhardt mester tanait is.

Eckhardt von Hochheim (1260 k. -1327-28). Nemesei származása nem bizonyos. Prédikáló-szerzetesként Párizsban, Kölnben tanult, majd az erfurti kollégium priorja és a thüringeni rend vikáriusa lett. Tanított Párizsban, Erfurtban és Kölnben. Tulajdonképp négy latin irata van, s ezek nem is hatottak annyira, mint

a német nyelvűek. Jámbor vallási etikája egy provokatív metafizikához vezet. Legjelentősebb traktátusa "A Teremtés Könyvének magyarázata", melyben a János-evangélium Logosz-tana olvasható, 1308-15-ben készült Ágnes, magyar királyné számára. Legfontosabb művei a prédikációk.

Johannes Tauler (1300 k. -1361): Domokos rendbe lépett be. A régi misztikusokat, különösen Eckhardtot tanulmányozta, ezért -- noha sosem találkoztak -- Eckhardt-tanítványként emlegetik. 1339-ben Baselbe ment, ahol az un. isten barátaival (misztikusokkal) érintkezett. 1352-től kezdve Strassburgban és más városokban prédikált. Inkább a gyakorlati kereszténységre fekteti a fő hangsúlyt, és kíméletlenül ostromozza az egyház hanyatlását. Legjelentősebb művei: prédikációi.

Böhme 1621-ben utazást tesz Striegauba, ahol újabb eszmecseréket bonyolít le (Dr. Koschwitz-cal, Dr. Staritz-cal, von Tschesch-sel). Megismerkedik Rudolph von Gersdorffal is. A következő évben megint tesz egy nagy sziléziai körutat (Weichau, Glogau, Breslau), s főleg orvosokkal találkozik. Közben terjednek művei, s ebben Kemper megállapítása szerint egyáltalán nem volt olyan passzív, mint mutatta. Csatlakozik a sziléziai nemesek és orvosok köréhez. Megismerkedik Abraham von Frankenberggel, első életrajzírójával. Haláláig sokat utazgat. Drezdából, az udvar meghívásából hazatérve lesz beteg és hal meg Scheffler (Silesius) születési évében, 1624-ben.

Ezek alapján teljesen nyilvánvaló, hogy ha nem is hivatalosan elismert, nem intézményként működő iskolát, de igen gazdag s egymástól nagyon eltérő tanokból összeálló szellemi örökséget mutathatunk ki Böhménél. Rá is alkalmazható a szójáték: Lesemeister-Lebemeister.

Ez viszont azt is maga után vonja, hogy a műveiben leírt "tanokat" nem látomásaiból merítette, tehát nem igazán az isteni megvilágosodásnak köszönhetőek, hanem emberi hagyományokon is alapultak. Az isteni tudáshoz nem szükséges hozzáolvasni. Kicsit ironizálva: valószínűleg a látomások már korábbi ismeretekhez is igazodtak.

Ezeket természetesen tudta ő maga is, s noha mást hirdetett, ezt mégsem szabad még eufémisztikusan sem "valótlanságot állításnak" nevezni. Ez esetben pedig nehéz erről mást feltételezni, mint egy toposzhoz kapcsolódó fikciót, s így, ahogyan az irodalom sem "hazudik", bár nem a tapasztalati tényeket írja le, ez sem. Tehát egy "teremtett világgal" van dolgunk (természetesen nem vallási értelemben, hanem mint az irodalomban).

Ez a gesztusa, amivel magát kompetensnek nyilvánítja, nem zárja ki, hogy amiket írt, mindazt valóban tudománynak tekintette, s ilyen módon hitt bennük, csupán e tanok származása kérdőjeleződik meg. De nem befolyásolja ez akkor a tartalom értelmezését is? Ezen a ponton túl már csak a bennem felmerülő kérdéseket fogalmazhatom meg, melyek remélem dolgozatom további részében implicit módon benefoglatatnak.

A szóalkímia

Böhme írásaiban talán a legősibb elem a szó teremtő erejének hite. A keresztény kultúrkörben az a gyökér, melyhez ez a hit hozzákapcsolódhat, a Biblia első könyve, a Genézis, ennek is az első része, a teremtés története. Ennek értelmezése foglalkoztatta talán az exegézis-írókat is leginkább. A Bibliában a teremtés módja(?) a következőképp van leírva: "És monda Isten: Legyen... és lőn." Tehát a kimondott szó erejével, Isten lehellétével teremtődött a világ. Vannak olyan magyarázatok, melyek megtagadják a "Creatio ex nihilo"-t, s a szóból, a szóval-teremtésben hisznek.

Sok elmélkedésre adott okot a Biblia első szavának értelmezése: KEZDET BEN. A középkorban, bár az Ótestamentum eredeti nyelve a héber, főleg a latin szöveg volt a kiindulási alap. Így viszont a kifejezés [In principio] több jelentéssel bírhat. Állhat időmegjelölésként, de a lényegiséget, az első okot is kifejezheti.

Eckhardt mester "A Teremtés Könyvének magyarázatá"-ban részletesen kifejti a lehetséges jelentéseket:

"...az a kezdet, amelyben Isten az eget és a földet teremtette, az eszme [idea] definíciója. Ez az, amit János [1:1] így fejez ki: "*Kezdetben volt az Ige*". A görög szövegben logos áll, vagyis ráció (...) minden dolognak az eredete és gyökere az illető dolog eszméje. Innen van, hogy Platon az ideákat, vagyis az eszméket tette minden dolog létezése és megismerése kezdetének. (...) ez az eszme ugyanis a dolgok mibenlétének és valamennyi tulajdonságának az oka."7

"...a szentek egyezőleg mondják: kezdetben...,vagyis a Fiúban, aki példaképe és eszméje mindennek. Ezért mondja Augustinus: "*Aki tagadja az eszméket, Isten fiát tagadja*". Ily módon teremtett Isten mindent KEZDET BEN, vagyis az eszmében, az eszme definíciója szerint."8

"... a KEZDET (...) a szellem természete", s a zsoltárra [135:5] hivatkozva hozzáteszi: "aki teremtette az egeket a bölcsességben."9

"... a KEZDET (...) az isteni Személyek emanációja" (a szellemi princípium kisugárzása, melyből az érzéki és érzék fölötti világ ered!) "... mert a Fiú az Ige."10

"Istennél (...)a szó maga a tett."11

Goethe Faustjában is előjön ez a probléma, de Faust nem mer a szónak ilyen súlyt adni. "Geschrieben steht: »Im Anfang war das Wort!«" ... "Ich kann das Wort so hoch unmöglich schätzen, / Ich muß es anders übersetzen," ... "Geschrieben steht: Im Anfang war der Sinn." ... "Es sollte stehn: Im Anfang war die Kraft!" ... "Und schreibe getrost: Im Anfang war die Tat!"12 Böhme ezekről a problémákról így ír a "Gnadenwahl"-ban: "Wen wir aber betrachten die göttliche offenbarung in der gantzen Creation in allen dingen / vnd sehen an der heiligen geschriff / (Als Joh. 1 stehet) / so sehen / finden vnd begreifen wir den wahren Grunth / den Johan. 1 stehet geschriben / Im anfang war das wortt / vnd das wortt war bey Gott / vnd Gott war das wortt / das selbe war im anfang bey Gott / Alle ding seint durch das selbige gemacht / vnd ohne das selbe ist nichts gemacht / was gemacht ist." "Den Im anfang heisset alhie der ewige anfang im willen des vngrundes zum grunde / als zur göttlichen fassung / da sich der wille ins Centrum zu einem grunde fasset / als zum wesen Gottes / vnd sich einführet in krafft / vnd aus der krafft aus gehet in Geist / vnd im Geiste sich modelt in empfindlichkeit der kreffte / So seint die selbigen kreffte / welche alle in einer krafft ligen / der vr stand des worttes..." "Die freye lust faset sich in eine Szientz seiner selber / zu einer formunge der kreffte / auff das die kreffte in eine Compaction / zu einem lautbaren Hall eingehen / dauon die sensualische zunge der 5 sensus endstehen / als eine Innigliche beschawung / fühlung / hörung / richung / vnd schmeckung / welchs doch alhie nicht Creatürlich / sondern nur auff ardt der Ersten empfindlichkeit vnd findligkeit / sensualischer ardt / sol ver standen werden

11 So heisset als den alhie / das wortt / als die gefombte krafft / war im anfang bey Gott..."13

Ennek alapján jellemezhetők az alapelemek: a Föld száraz-hideg, a Tűz meleg-száraz ...

A világ kémiai összetételéről is volt elképzelésük; így ebben a szférában három elemet neveztek meg, melyeknek "tulajdonságai" (ezek megállapítása ingadozó) mutatják, melyik minnek a szimbóluma, milyen megfoghatatlan erők, eszmék megtestesülése. A két főelemű modellt Paracelsus kiegészítette egy harmadik elemmel: a Sal-lal (Só). Ezt a nem-fémes tulajdonságoknak és a tűzzel szembeni ellenállás megtestesítésének tartotta, míg a Higanyt a fémes tulajdonságoknak, a Ként pedig a vegyülési hajlaménak. Szerinte minden, az ember is, e háromból áll össze (lásd: jatrokémia, mely a világ anyagi egységét hirdeti). Egy vallásos ezoterikus embléma versikéjében is ez olvasható: "Der Schwefel und Mercurius/Mit dem Saltz das werk geben muß." Paracelsus megtartja a platoni embertan hármasságát: test, lélek, szellem, de ki is egészíti az alkímia tria principia elemeivel: Sal, Mercurius, Sulphur. Szőnyi György Endre írja 18, hogy Elisabeth Ann Ambrose 1992-es tanulmánya "e hármasságra alapítva írja le a paracelsusi ontológiát a Kozmosz, Antroposz és Theosz terminusokkal. E három lépcső nemcsak a létezés három paradigmájára, a kozmikusra, antropológiára és teológiára utal, de a világ, majd az Isten ember általi megismerését is jelzi, egy külső, a fizikai világba való alászállással kezdődve, majd később egy belső, spirituális felemelkedéssel betetőződve." E három lépcső az alkímiai transzmutáció három alapfázisára utal: solutio (prima materia), seperatio, conjunctio (exaltatio: felmagasztosulás). "A Kozmosz az isteni inkarnációja, Isten corpora, a Legfőbb Lény (Yliaster) önkifejeződése révén, a Logos segítségével jött létre."

A mágikus elképzelésekkel tehát főleg három tudományág ötvöződött: az asztrológia, a természet-mágia és az alkímia, de ezek "filozófiát" és "teológiát" akarnak megjeleníteni.

Már itt utalnék arra, hogy Böhme megismerkedett e tudományokkal, s valószínűleg ezekből, mint forrásokból, merített. Nem csoda hát, hogy olyan sok "teológiába" hajló, spekulatív filozófiai elem található műveiben.

Oswald Wirth könyve 19 alapján merüljünk el kicsit ebben a szimbólum-rendszerben:

Az alkímisták alapjegyei: ○ + △ □

Ezek kombinációival hozzák létre ábrákat, melyekkel szinte bármi ábrázolható (pl. ▽ : föld, △ : ég, ▲ : tűz ▽ : víz)

1. △ kör: ○ : egység, önmagába visszatérő, nincs kezdete és vége (összefüggés a matematikai ponttal). A görög alkímikusok szerint: saját farkába harapó kígyó (Uroboros)

Egy és mindenség
Ez az eredeti lé-
nyege minden do-
lognak. A kezdeti
Chaos.

A Chaos Böhménél sem az összeviasszaságot jelenti, hanem az egységet.

Hozzá tartozik a Teremtő fény! Fontos itt megjegyezni, hogy a Nap, a Tűz, isteni tulajdonságokkal rendelkeznek:

szín (fény) és hő. Miképp más elképzelések szerint is, Böhménél is a hő: égés, tehát a kín képzetét kelti, ezért az igazán pozitív csak a fény. Minden rossz jóvá válik, ha

az isteni fény tölti el. "De ha Isten fénye kialszik, akkor gyötrelmes kín és pokoli tűz".²⁰ "Ne gondold úgy, hogy Isten haragra gerjed önmagában, ellenkezőleg: a teremtmény lánggra lobbanó szellemében. Isten első princípiumának belsejében mindenütt éget, és a teremtmény szelleme szenved a kint, nem Isten."²¹, ahogyan a tűz sem érzi saját perzselését. A tiszta isteni szellem a tűzből csak a fény. Szerintem így válik igazán érthetővé, miért az arany az Isten-szimbólum. Tökéletes, mint a tövis nélküli róza, ami Mária-attributum.

A kabbalisták szerint a káosz aktív princípiuma, az égi fény kezdete, a fizikai fény forrása. (Utalnék itt a bibliai "kezdet": princípium több jelentésére)

A fény aspektusai: férfias: aktív: Nap, arany-Ozirisz, spirituális
nőies: passzív: Hold, ezüst-Izisz, materiális

2. A négyzet: : a Bölcsesség köve. Az individuum jelképe. Spirituális működés
=> fejlődés (az állapot tehát átmeneti).

Az emberi életben 3 fázis van. A Bölcssek kövének 3 aspektusa :

		
nyers kőzet	kiterjedt kő	bölcssek köve
ifjúság	férfiasság	öregség
megértés	gyakorlás	tanítás
születés	élet	halál

Így a Bölcssek köve a tökéletes felé haladás jelképe. (Itt utalnék az előbb idézett Evans-tanulmányrészletre, ahol az alkímia morális aspektusáról, s ezzel összefüggésben Böhméről ír.)

3. A háromszög: Δ Gyakorlatban a 4 elemmel van összefüggésben. (Δ tűz, ∇ víz, $\triangleleft$ lég, $\triangleright$ föld.)

A kén jele. A kifelé irányuló kezdeményezések belső centruma. Vitális tűz, a Tűz jelképe. A Mercurral és a fénnel van összefüggésben, az emberben a férfias vonásokkal (Δ) jellemzői: alkotás, létrehozás!

A fénnel együtt hat a világra. Benne találták meg az alkímisták a fény gyűjtőnevét, ami Mercuriust (Hermészt) jelképezi. Böhménél a 3. Naturgestalt (alapszubsztancia), vagy a földi Wesenheit (létezőség/lényegiség).

4. A kereszt: $\times$, vagy $+$ (a föníciai ABC tau-betűjéből).

Az aritmetikában a $\times$: a szorzás: két azonos faktor. Hasonló két egymásba fűródött kardhoz, ezért kereszt-jelkép az alkímiában. (Véleményem szerint ezért ez a jele a Böttger alkímista által felfedezett meißeni porcelánnak is)

— : passzív, kivonás. Erre a $|$ rátételének aktusát hasonlónak érezték a teremtéséhez: aktív, összeadás.

Hozzá kapcsolódik a Só, a Salétrom és a Vitriol.

A Só: a differenciálatlan lényeg. A Föld egyik leggyakoribb anyaga, ilyen spirituális értelemben is.

A filozófia "só"-ja : a bölcsesség, hisz a végtelenből merítik (óceánból, illetve a Kosmoszból)

Böhménél az 1. Naturgestalt (alapszubsztancia), ami tartalmazza minden szilárdság és megfoghatóság alapját.

A Salétrom (Sal nitri): A Sónak egy stabilizálódása. A földi só, ami a kirobbanások után kerül a mélybe. Így Lucifer szimbóluma. A végtelen nyugalom jelképe. (Nirvána) A szabadkőműveseknél az összetartozás jele, a gyakorlati ész.

Böhménél a paradicsomi Föld, ami Feuer-Schrack-ban²² keletkezik és amiből az égi gyümölcsök zöldellnek. A külső természetben ez a gyökere minden sónak, vagy erőnek, melyből sok egyéb nő és keletkezik.

Kén kezdet szellem (spiritu) belső- tartalom	△ ⚡	Só lényeg test	⊖	Mercurius (gör. Hermész) szó (Verbum) lélek (Anima)	♀
		központi- tartalmazó		kinti tér környezet	

Mint látjuk, az elméleti alkímia nem tűnik földi anyagokkal való vegyészkedésnek. A gyakorlatban azonban mégis csak azzal próbálkozhattak.

Böhme viszont tisztán csak a szó-alkímiánál maradt. A fogalmak nála, ahogyan többször hangsúlyozta is, nem a földi anyagok nevei, hanem azok eszméinek megjelenítései. "A Mercuriust itt éppenséggel nem a harmadik, a teremtett világ princípiumában értem, nem a patikában használatos higanyra gondolok (...); hanem a lények lényének első princípiumáról, Istenről és a kezdetben örök természetről beszélek, melyből e világ természete született."23 A megjelenítés szót azért használtam az imént, mert a megnevezés nála a tettnek megfelelő. (Lásd: "Kezdetben volt az Ige" -- "Kezdetben volt a Tett") Tulajdonképpen a szavak itt nem is valaminek a jelölései, mert a szó egyben már maga az eszme, és szellemi lény csak szellemi módon jeleníthető meg. Így tehát

-- maradva az arany-Isten szimbólumnál -- az "aranyat", az isteni világot próbálja a szavakkal "elővegyészkedni".

Mint már írtam, a Szó nála nem néma jel, hanem a benne ható Szellemnek az aktuális használatában a játék és hangzás által láthatóvá vált kifejeződése. Ezért kell játszani a szóval, egymásra játszani őket, hogy egymásra csillanásukban láthatóvá válják valódi értelmük. Ezek a szójátékok figura etimologica értékűek a szemében, tehát szerinte etimológiailag rokon szavak. Magyarázatként hozzá kell ehhez fűznöm, amit Friedrich Ohly ír le, hogy a középkorban az etimológia nem a szóalak, hanem a jelentéskör alapján működött, pl. a Mors (halál) szót az amarus (keserű) szóból, vagy a Mars hadisten nevéből vezették le24. Érdemes megemlítenem ennek egy érdekes megnyilvánulását a magyar Halotti beszédből (1192 k.): "... es oz gimilsben halaltut evec. Es oz gimilsnec vvl keseruv uola vize...". A barokk korban ismét jellemzővé vált a középkorhoz hasonló allegória. Ezeket az etimológiákat már nemigen vitték át a nemzeti nyelvre. Böhme viszont igen! Ő egyenrangúnak érzi nyelvét a héberrel, göröggel, latinnal. Gyönyörűen vall anyanyelvéről az "Aurora"-ban.

A szó átváltoztatását én olyannak érzem Böhmenél, mint Otfried von Weissenburg, a sensus spiritualis első német nyelvű költője, a kánai menyegző értelmezésénél, melyről Friedrich Ohly ezt írja: "Szerinte a víz borrá változása azt az átmenetet jelenti, ami a szó betű szerinti értelmezésétől szellemi értelmének felismeréséhez vezet. Az üdítő forrásvíz --a szó-- pompás borrá változik, ha rejtett üdvét feltárjuk. Otfried abban látta költői elhívatottságának lényegét, hogy ílymódon átlássa és átváltoztassa a szavakat." "A betű életrekeltésében, rejtett értelmének kibontásában, a felismerés fényében szétfoszló árnyékban, a víznek borrá válásában Otfried a Krisztus által teremtett új szépséget fedezte fel."25

Mit tesz tehát Böhme? Nem törődve nyelvészettel, ő a szavakban kisebb fiktív szavakat állapít meg, ezeket bonyolult módon magyarázza, majd az elemekből újra

összerakja a szót, de így már --többszörös csavarral-- jelképes értelmekkel felruházva. Máris, anélkül, hogy a szó alakján bármit is változtatott volna, egy új szót varázsol elének szellemes, leleményes megoldással.

Jelentéssel, sőt mágikus erővel ruházza fel a szótagokat. Így nem is lehet igazán követni, mit ért ő pl. Sulphuron. Talán nem is ez az igazán fontos, hanem, hogy mikor épp mit varázsol elő belőle, és mindezt miért teszi. Fontosnak tartom megjegyezni, hogy Hegel szerint Böhmenél a Higany a hang (Schall)-jelentésben, a minőség, hő megjelenítőjeként, a Salitter pedig az ős semleges, általános lényegként

értendő. Fix, konkrét jelentése nemigen van e szavaknak. Maga Böhme többféle "meghatározást" ad róluk.

Van azonban néhány biztos pont, amit a mű kiindulási alapnak tekint: "... es sind vornehmlich drei Dinge im Urkund, daraus sind worden alle Dinge, Geist und Leben, Weben und Begreiflichkeit, als: Sulphur, Mercurius und Sal."26 Ezek teremtetek, de a természet alapja (ideája) Istenben van. Mint teremtmények:

"Sul ist die Seele oder der aufgegangene Geist, oder in Gleichnis Gott."

"Phur ist prima materia, daraus der Geist ist erboren, sonderlich die Herbigkeit."

"Mercurius hat in sich viererlei Gestälte, als: Herbe, Bitter, Feuer, Wasser."

"Sal ist das Kind, das diese vier gebären, und ist herbe, strenge und eine Ursache der Begreiflichkeit."27

Ha ezeket az elemeket nem földi mivoltukban tekintjük, hanem, mint Eckhard mesternél láttuk, eszméiként (a szó másik értelmében), akkor úgy tűnik, az isteni világ is megismerhetővé válik.

A szellemnek az önmagát-folyton-szülésben három alakja van: 1. keserű, 2. fanyar, 3. tüzes, de mindhárom csupán egy. Böhme tulajdonképpen a Szentháromságot fogalmazza meg a rá jellemző expresszív jelzőkkel, tulajdonságokként.

Ezek átalakulási folyamatait iszonyú, Bosch-képre emlékeztető látomásokban írja le, ami nem csoda, hisz felfogása szerint a változások, a dinamizmus semmiképp sem az Istentől származnak, hanem annak ellentététől. Forgó, tüzes kerek stb. talán maga a pokol, vagy a háború, az élet. Ezzel szemben Isten mindebből semmit sem érez. Ezek ugyanis csak földi megnyilvánulások. Böhme azonban az istenit akarja láttatni, belesuggerálni az emberekbe. Fel is szólít: önmagunkban az istenit kell megtalálni! Véleményem szerint ez az, amiért írja ezeket a műveket. Mindezt a legnagyobb vallási ellentétek korában, a 30 éves háború előtt és közben.

Így tekintve már nem eretnek, Istent gyalázó önteltség, nem eget ostromló, hanem az emberek tekintetét Isten felé fordító szándék vezeti.

(Bár nyelvezete sokszor olyanak tűnik, mintha a fölfelé törekvés büntetéseként Bábellet sújtották volna.)

Miért használ ilyen mágikus formát? A középkorban és a görögöknél, ahogy Pico della Mirandola írta: ez a tökéletes és legfőbb bölcsesség.

A XVI. sz.-ban egyházi -- tehát földi -- hatalmak által hirdetett tanokban, melyek elkeseredetten harcolnak egymás ellen, nehezen lehetett már hinni, megnyugvást találni. Az akkori egyházi irányzatok eredményeiben -- így pl. a reformációban -- való csalódás az okkultizmusba, babonába való visszaeséshez vezetett. Ez a reneszánsz óta a romantikáig ismétlődő jelenség. (Goethe Faustja is a már mindenben csalódás miatt adta fejét a mágiára.)

A minket érdeklő korban -- a 30 éves háború küszöbén és elején -- különösen hevesen tör fel mindenféle váradalom: a chiliasmus eszméje, a próféta és csodavárások, a találgatások, a végítélet és a világvége (vagy egy közbeeső évezred) eljövételéről, ennek idejéről.

A kortársak többségénél a prófécia nagyon konkrét politikai célokat szolgál. Böhme elvontabb; de nála is többször hangot kap a fennálló egyházi-vallási

viszonyokkal való elégedetlenség. Több helyen szidja a teológusokat, pl. "Unsere Theologen legen sich mit Händen und Füßen dawider, ja mit ganzem Vermögen, mit Verfolgung und Schmähen, daß man nicht soll forschen vom tiefen Grunde, was Gott sei. (...) So ich soll deutsch davon reden, was ist's aber? Ein Kot und Unflat ist es, ..." "Es ist eben das: der Teufel reucht den Brater; darum wehrt er, daß sein Reich nicht erkannt werde, daß er Großfürst bleibe -- sonst möchte der Mensch vor ihm fliehen." "Aber es kommt eine Zeit, da die Morgenröte des Tages anbricht, ..."28. Bár a szakirodalom nem tartja Böhmét chiliastának, s konkrét dátum-megjelölésre valóban nem tesz kísérletet (hacsak nem ezoterikus módon, valahogyan az írásban elrejtve), de ez az idézet mégis nagyon fontos momentum, hisz a Krisztus

1000-éves birodalmának eljövételét közvetlenül meg kell, hogy előzze a Pápaság bukása.

Franckenberg (Böhme első életrajzírója) majd felekezeti hovatartozás nélkül gyűjti össze azon emberek körét (Tschesch, Czepko, Silesius), akik Böhme, a misztikusok és a hermetikus tradíció világképét magukénak érzik. Már az Einfältigkeit-tel kapcsolatban emlegettem az észrevételt: A tudás a kígyó leleménye, nem véletlen, hogy Jézus apostoloknak nem tudós papokat, hanem egyszerű, faragatlan, tanulatlan halászokat választott. Úgy tűnik, a szent tudatlanság s a belső naív megvilágosodás az eszmény, de Agrippa fő műve utolsó mondataiban Salamon bölcsességét idézve visszatér az okkult természet-filozófia, a mágikus tudás Istennel összekötő erejéhez, azaz műve befejezése ismét egyfajta hermetikus felhangot kap. Neki a mágia szent tudomány.

Paracelsus szerint az igaz keresztény mágia végső célja a misztikus megtisztulás, melyet a spirituális alkímia fokozatai is kifejeznek. (Lásd: Bölcsék köve)

Ficino ezt vallja: a keresztény mágia a művészettel asszociálódik. A mágus éppoly szent örület révén kerül kapcsolatba az istenséggel, akár a költő, vagy a szerelmes.

A XVI.sz. mágusa már inkább a tudóssal azonosul.

Véleményem szerint Böhme azonban, -- hiszen nem is gyakorlati célokat követ -- inkább a XV. századi modellt képviseli.

Ez stílusában is megnyilvánul. Eszközei:

1. leírások (jellemzések, folyamatok bemutatása), pl.:

"Az imagináció szelíd és lágy, a vízhez hasonlatos; a sóvárgás viszont durva és szikkadt, mint az éhség, a lágyat keménnyé változtatja, ..."29

Sok bennük az érzéki leírás és a pszichológizmus. pl: "Mert a nagy szorongás forrása, ami kezdetben a fény előtt, a fanyarságban volt, s amiből a keserű fullánk született, most a vízzellemből, a szeretet szelíd forrásában, a fényben átváltozott, és a keserűségből és fullánkból az öröm fénybeli felemelkedése lett."30

2. azonosítások, megnevezések, pl.:

"So ist der Feuerblitz nunmehr des Lichtes Vater."31

A tudósabb kabbalita elemek főleg a táblázatoknál figyelhetők meg (pl. az ADONAJ istennévről szólóban) s azok magyarázatainál. Egy nemzetközi Comenius-konferencián elhangzott tanulmányból idézek: "Während Böhme seine sprachtheorie mit alchimistisch-kabbalistischem Vokabular untermauerte, stand Comenius wesentlich mehr in der akademischen Tradition des Sprachstudiums..." Noha a következő megállapítást kicsit túlzónak érzem, érdemes megemlíteni: "In vergleichbarer Tradition muß der Anspruch von Jakob Böhme (1575-1624) gesehen werden, der bekanntlich für sich die Kenntnis der adamitischen »Natusprache« reklamierte und auf diesem Weg hoffte, zur kommunikativen Versöhnung der Welt beizutragen..."32

A misztika egyik aspektusáról és az utóéletről

Van azonban egy igen veszélyes következménye ezeknek a tanoknak. Az emberek Isten felé fordításának érdekében mindenképp az ember isteni tulajdonságait, a Tőle kapott adományokat, a Mindenható hasonlatosságára teremtettségét hangsúlyozza. Célja, hogy felkeltse a jóra való vágyat, s tökéletes mértékű elérhetőségét elhitesse (mintegy pedagógiai fogásként). Ami Böhménél csak rejtetten jön elő, az az utókorban sokszor jóval nyersebben fogalmazódik meg. Böhmenek az utóélet szempontjából talán ez a legfontosabb aspektusa. Valószínűleg ez a kettősség, ez a filozófiai probléma fogja meg Hegelt is.

Elterjedt tan, hogy ha Isten mindent kitölt, úgy bennünk is van. Tehát nem kell külső templom. Sokan így értelmezték a "test templomá"-t. Ez a szubjektum

felértékelődése. Más megközelítésben Isten "bele van kódolva" a természetbe. A természet pedig bennünk van, így csak figyelni kell rá, és felismerhetjük, sőt megismerhetjük Istent, a szó erejével teremtőt, tehát mi is tudunk teremteni. Mindez durva leegyszerűsítése eme tanoknak, de úgy érzem, hasonló sugallhat a gondolatmenet. Ez azután olyan szélsőséges, megdöbbentő megnyilvánulásokhoz vezethet, mint amilyeneket néha Angelus Silesius verseiben olvashatunk.

"Tudom, hogy nélkülem Isten tovább nem élhet,
Feladja szellemét, mihelyt a nincsbe térek."

"Isten az én tüzem, és én a fény vagyok:
Hát nem vagyunk-e így egészen egy-azok?"

"Aki Istennel egy, pokolban nincs helye,
Hiszen Isten maga kárhozna el vele."³³

Ebbe nagyon könnyű beleszédülni; megszédülni és belezuhanni. Az Ikarus-monda és a bukott angyal története figyelmeztet, a szárnyalni vágyásból, elbizakodottságból könnyen lehet alábukás. Nagy ellentmondások ezek. Isten kereséséből így lesz önistenítés, így válik a vonzó visszataszítóvá. Mindezt szinte tökéletesen érzékelteti egy mai magyar novella, András Sándor: Jákob Böhme orángutánja³⁴. Az egész nyomorúságos, paradox helyzetet, a nyelv stílusát (a szójátékokat is!), rejtett módon a tanokat, a felséges szárnyalót és a következetes végiggondolás alapján szükségszerű, felkavaróan visszataszító kettősséget sűríti magába.

Ennek a hatalmas, különös gondolkodónak a hatása nehezen mérhető fel. Goethe Faustjának elején van rá egy utalás, mikor Faust megpillantja a Makrokozmosz jelét. Az emblémához tartozó versike előtt ezeket írja:

"War es ein Gott, der diese Zeichen schrieb,"
"Die wirkende Natur vor meiner Seele liegen.
Jetzt erst erkenn ich, was der Weise spricht:
»Die Geisterwelt ist nicht verschlossen;
Dein Sinn ist zu, dein Herz ist tot!
Auf, bade, Schüler, unverdrossen
Die ird'sche Brust im Morgenrot!«"

Itt a "Morgenrot" valószínűleg utalás Böhme első művére.³⁵

Kierkegaard "Vagy-vagy" c. művében vannak Böhme stílusára erősen emlékeztető leírások, pl. "A kívánság tehát, mely ebben a stádiumban csak önmaga sejtésében létezik, nem mozog, nem nyugtalan, csupán egy megmagyarázhatatlan belső mozgás tartja szelíd remegésben..."³⁶ Bár ez valószínűleg nem Böhme hatása, hanem az őrá is ható Tauleré.

Schlegel és Hegel nagyon nagyra becsülték Böhmét. Utóbbi az első német filozófusnak nevezte, s nyilván nem csak azért szerette, mert ő is protestáns volt, s talán nem is csak dialektikus világszemlélete miatt, melyben minden mozgás, változás, élet a jó ellentétének meglétéből ered. Hegel alapján így foglalhatók össze Böhme tanai és stílusa: "A valóságot fogalomként használja, -- fogalmi meghatározások helyett erőszakosan természetes dolgokat és érzéki tulajdonságokat használ eszméi kifejezésére. Például kén, higany és más efféle nála nem az a dolog, amelyet mi így hívunk, hanem lényege; vagyis a fogalomnak ez a valóságformája van. (...) Csak a gondolatban fogható fel az az egység, amelynek középpontjában szelleme áll és épp a gondolat formája hiányzik nála. (...) az érzéki formák nem tartják meg nála sajátos érzéki jelentésüket; gondolatmeghatározásoknak használja fel őket. (...) az eszme formájául a keresztény formát használja; érzékelést és vallásos elképzelést, érzéki képeket és képzeteket összekever egymással. (...) magában a lélekben hozza létre az isteni életet. (...) Mivel azonban nem rendelkezik

a fogalommal, azért ez mint szörnyű, fájdalmas harc jelenik meg. (...) lelkének, tudatának küzdelme a nyelvvel. (...) roppant barbár ereje van a valóságnak fogalomként való használatára."37

Jegyzetek

1. "...a fényes istenségről beszélek és írok, a megismerést nélkülöző olvasó számára mégis néma vagyok. De mindazonáltal isteni és teremtményi módon szeretnék írni, hátha némelyek számára a magasság kutatását vonzóvá teszem, s ha erre a kutatásra saját erejükből képtelenek, talán majd kopogtatnak és kérlelik Szent Szellemét, hogy tárja föl második princípiumának ajtaját..."
Böhme: Az Isteni Lét három princípiumának leírása (a továbbiakban [1])
Előszó, 5. szakasz
  2. "Mert végtére én is keresés és kopogtatás révén jutottam megismeréshez, emlékeztetőül írok tehát, szeretném felébreszteni a keresés iránti vágyat, s ezzel kincsemet szaporítani, és nem földbe rejteni. De az eleve okosnak, aki mindent ért és tud, és mégsem tud semmit, neki nem írtam -- hiszen ő eleve jóllakott és gazdag --; hanem a hozzám hasonlatos együgyűnek, hogy a magam-félékkel derülhessek."
Uo. II. fejr. 6. szakasz
  3. Winfried Zeller: Theologie und Frömmigkeit:
"A német spiritualizmus (főleg Paracelsus, Weigel, majd Böhme) kezdeményezéseiből egy Természet-teológiáról alkothatunk képet. Megpróbálták a *Mysterium Magnumot*, a teremtés titkát megismerni, és az alkímisták művével újraalkotni (reprodukálni?)"
N. G. Elwert Verlag Marburg 1971. 97. p.
  4. Carlos Gilly: Das Sprichwort "Die Gelehrten die Verkehrten"
Leo S. Olschki Editore Firenze 1991. 340. p.
  5. Böhme: Theosophische Sendbriefe I-II.
Erleuchtet von Gerhard Wehr
Aurum Verlag im Breisgau 1979.
  7. Eckhardt mester: A Teremtés könyvének magyarázata
Helikon Stúdió 1992. I. fejr. 3. szakasz
  8. Uo. 5. szakasz
  9. Uo. 6. szakasz
  10. Uo. 7. szakasz
  11. Uo. 8. szakasz
  12. Goethe: Faust I.
Reclam Verlag Stuttgart 1988. 36.p.
"Szól az Írás: Kezdetben volt a szó"; " Kezdetben volt az értelem";
"Kezdetben volt az erő"; "Kezdetben volt a tett".
Fordítás: Magyar Helikon Bp.1959. 50. p
Jékely Zoltán
  13. Böhme: Von dem Gnadenwahl II.Kap. 7-8-10-11.
7. De ha az isteni kinyilatkoztatást az egész teremtésben, minden dolgokban szemléljük és olvassuk a szentek könyveit, akkor meglátjuk, megtaláljuk és felfogjuk az igazi alapot. Jánosnál ezt olvassuk (Jn 1,1-3): Kezdetben volt az Ige; az Ige Istennél volt, és Isten volt az Ige; az Ige kezdetben Istenél volt. Minden az Ige által lett, nélküle semmi sem lett, ami lett.
8. E rövid leírás az isteni és természeti kinyilatkoztatás alapját a lények lényébe helyezi. Hiszen *Kezdetben* itt mindig azt jelenti: ama örök kezdet, melyben az alaptalan mélység akarata az alapra, vagyis az isteni foglalatra tör. Az akarat ekkor az alappá, azaz Isten lényegévé foglalja magát a centrumba és belép az erőbe, az erőből pedig kilép a szellembe, s a szellem az erők érzékenységevel mitázza magát; így tehát az egy erőben nyugvó számtalan erő az Ige őszállapota.

mocsok ..."; "Éppen erről mondják: az ördög megszimatolja a pecsenyét; védekezik, hogy megakadályozza birodalmának megismerését, hogy megmaradhasson a Nagy Fejedelemeleknek."; " De jön az idő, amikor a hajnalpír felhasad,..."

[1] III. Kap.7-8

29. Sex puncta mistica IV: fej.10. szakasz
(Sajnos ezt a művet csak magyarul tudom idézni).
30. [1] III. fej. 12.szakasz
31. "A tűzvillám immár a fény atyja." Uo.
32. Peter Klein: Sprachkriese und Sprachreparatur
In: Internationales Comenius Kolloquium
Bayreuth 1991. 155-156.p.
33. Silesius: Kerúbi Vándor I. könyv 8.11.és 97. vers
Ford. Kurdi Imre
34. In: Jelenkor XXXIV. évf. 7-8. szám
35. Goethe: Faust I. 15.p.
"E jelt talán istenség írta le"
"A működő Természetet nyilván láthatja lelkem
S most értem meg csupán, mit mond a bölcs:
" A szellemek világa nyitva,
Tenlelked zárt; szived meredt
Fel hát, diák, s a hajnalpirba
Fürdesd meg földi kebledet." 25.p.
36. Kierkegaard: Vagy-vagy
Gondolat Bp. 1978. 101.p.
37. Hegel: Előadások a filozófia történetéről III. kötet
Akadémiai Kiadó Bp. 1977. 218-219. p.

IRODALOMJEGYZÉK

- Agrippa von Nettesheim: De.occulta philosophia
Vízöntő könyvek 1990. 183p. ford. Magyar L.András
- András Sándor: Jákob Böhme orángutánja
In: Jelenkor XXXIV. évf. 7-8. szám
- Böhme, Jakob: Az égi és földi misztériumról
Helikon Stúdió 1990. 107 p. ford. Isztray Botond
- Böhme: Aurora, oder die Morgenröte im Aufgang
Reclam Verlag Leipzig1974.
- Böhme: Theosophische Sendbriefe I-II.
Erläutert von Gerhard Wehr
Aurum Verlag im Breisgau 1979. Vol.I-II:(215; 348p.)
- Böhme: Von dem Gnadenwahl
Reclam Verlag Stuttgart 1988. 268 p.
- Böhmes Schriften, herausgegeben von Hans Kasner
Im Insel Verlag Leipzig 1923.
- Eckhardt mester: A Teremtés könyvének magyarázata
Helikon Stúdió 1992. 134 p.
- Evans, R.J.W.: Rudolph II. and his World
University Press Oxford 1984. 323 p.
(Ebből:Rudolph and the Occult Arts 196-242.p.
Epilogue 275-292. p.)
- Feuerbach, Ludwig: Az újkori filozófia története Bacontól Spinozáig. In: Válogatott filozófiai írások.
Akadémiai Kiadó Bp. 1979. 328 p.
(Ebből:J.B. filozófiatörténeti jelentősége 37-43. p.
- Gilly,Carlos: Das Sprichwort "Die Gelehrten die Verkehrten" In:Forme e Destinazione del Messaggio Religioso

- Leo S. Olschki Editore 1991.
- Goethe : Faust 359 p.
Magyar Helikon 1959. ford.:Jékely Zoltán
- Goethe: Faust I. 135 p.
Reclam Verlag Stuttgart 1988.
- Hegel: Előadások a filozófia történetéről III. kötet 615 p.(Ebből: J. B. 215-235.p.)
Akadémiai Kiadó Bp. 1977.
- Kemper, Hans-Georg: Deutsche Lyrik der frühen Neuzeit
Band 3 Max Niemeyer Verlag Tübingen 1988. 358 p.
(Különösen:101-135.p.
136-156.p.)
- Kierkegaard: Vagy-vagy
Gondolat Bp. 1978. Ford. Dani Tivadar 1116 p.
- Paracelsus: Paragramm 127 p.
Helikon Stúdió 1991. Ford. Adamik Lajos
- Pál József szerk.: Ikonológia és Műértelmezés I.1 256 p.
(Friedrich Ohly: A szavak szellemi jelentése a középkorban 229-256. p.
Ford. Bernáth Árpádné)
Szeged 1986.
- Seligmann, Kurt: Mágia és okkultizmus az európai
gondolkodásban Gondolat Bp. 1987.
- Silesius, Angelus: Kerúbi Vándor 133 p.
Helikon Stúdió 1991. Ford. Kurdi Imre és Tatár Sándor
- Szőnyi György Endre: Keresztény mágia, John Dee és az európai humanizmus
(kandidátusi disszertáció) 277 p. Szeged 1992.
- Vajda Mihály szerk. : Reneszánsz etikai antológia
Gondolat Bp. 1984. 557 p.
- Wehrli Max: Geschichte der deutschen Literatur Band 1
Reclam Stuttgart 1984. 1242 p.
(Különösen:632-646.p.
1017-1026.p.)
- Wirth Oswald: Il simbolismo ermetico
Editioni Mediterranee Roma 1991.
- Zeller, Winfried: Theologie und Frömmigkeit 263 p.
N. G. Elwert Verlag Marburg 1971.

Ráfi Dénes

KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
TÁRSADALOMELMÉLETI INTÉZET
FILOZÓFIA TANSZÉK

Tisztelt Hallgatók!

Örömmel vettem tudomásul érdeklődésüket a tanszékünkön tartott kurzusok iránt. Oktató és hallgató kollégáimmal együtt szívesen látom Önöket az óráinkon. Rendkívül fontosnak tartom mind a szakmai, mind a személyes kapcsolatok kialakulását, melyre a közös óralátogatások nagyon jó lehetőséget biztosítanak. Levelemhez mellékelten megküldöm az e félévi tanrendünket, remélve, hogy találhatnak érdeklődésüknek megfelelő szemináriumokat és előadásokat.

Üdvözlettel:

Vajda Mihály
tansz. vez. egy. tanár

Debrecen, 1993. március 3.

A Filozófia Tanszék 1992/93. tanév II. félévi kurzusai

A./ Összegyetemi kurzusok

- Orosz László: Filozófiatörténet röviden
péntek: 10-12 X.
 Orosz László: 19-20. századi filozófiatörténet(folytatás)
kedd: 14-16 232/c.
 Novákné Rózsa Erzsébet: A modernitás kérdésköre a 19. századi filozófiában
csütörtök 16-18 E 204.
 Végh László fizikus: Egy új természetképről
csütörtök: 16-18 D/4.

B./ Propedeutikák

Történeti kurzusok

- Bimbó Mihály: Bevezetés a Hegel utáni 19. századi német filozófiába
szerda: 13-15 229.
 Bódis Csaba: Bevezetés a 17. századi filozófiába
szerda: 8-10 234.
 Hévízi Ottó-Kardos András: Bevezetés Kant filozófiájába
kedd: 18-20 X.
 Novákné Rózsa Erzsébet: Bevezetés a klasszikus német filozófiába
szerda: 16:30-18
 Steiger Kornél: Bevezetés az antik filozófiába(folytatás)
szerda: 10:30-12 232/c.
 Vajda Mihály: Bevezetés a 17. századi filozófiába
csütörtök: 15-17 X.
 Vajda Mihály: Bevezetés a 20. századi német filozófiába
csütörtök: 17-19 X.

Tematikus kurzusok:

- Bimbó Mihály: Bevezetés a történetfilozófiába
hétfő: 10-12 229.
- Bíróné Kaszás Éva: Bevezetés a politikai filozófiába
kéthetenként (páratlan) pénteken 10-13 236.
- Kelemen István: Bevezetés a tudományfilozófiába
szerda: 15-17 234.
- Szabó István György: Bevezetés a vallásbölcseletbe
csütörtök: 10:30-12 229.

C./Szakszemináriumok:

- Angyalosi Gergely: Metafora és filozófiai diskurzus
péntek: 13-14:30 232./c.
- Angyalosi Gergely-Vajda Mihály: Derrida *De l'esprit* 2.rész
péntek: 10:30-12 232./c.
- Bánfalvi Attila: A tudattalan a pszichoanalízisben
csütörtök: 12-13:30 E.113.
- Bimbó Mihály: Immanuel Kant
kedd: 10-12 229.
- Bíró Dániel: Buber és Rosenzweig és a dalógus filozófia lehetőségei
hétfő: 14-16 229.
- Bíró Dániel: Buber és Rosenzweig szövegolvasás
hétfő: 16-18 229.
- Bíróné Kaszás Éva: 20.századi liberalizmus és kritikái
kéthetenként (páros) pénteken 10-13 236.
- Bódis Csaba: Pascal kritikája a descartesi racionalizmusról
hétfő: 8-10 234.
- Bujalos István: 1./ Popper Bujalos István: 1./ Popper és Hayek
Tömbösített kurzus május 3-tól május 17-ig.
2./ Lyotard
Tömbösített kurzus május 3-tól május 17-ig.
3./ Rorty
Tömbösített kurzus május 3-tól május 17-ig.
- Demény Mária: Atkins: *Teremtés*
csütörtök: 16-18 234.
- Demény Mária: A zenei végtelen
csütörtök: 12-14 234.
- Dunkel Norbert: Bevezetés a zeneesztétikába
csütörtök: 15-17 Aud.Max.
- Hévizi Ottó: A rendszer kísérletei a fiatal Lukácsnál
kedd 14-16 229.
- Hülvely István: Hannah Arendt szakszeminárium
péntek: 10-12 232/b
- Kardos András: Kierkegaard: *Vagy-vagy* (2X2 óra)
kedd: 16-18 229.
szerda: 9-11. 229.
- Kelemen István: A pragmatizmus filozófiája
szerda: 17-19 234.
- Kelemen István: Variációk Wittgensteinre
csütörtök: 17-19 234.
- Kiss Lajos András: A dialógikus gondolkodás
csütörtök: 14:30-16 234.
- Kónya István: A Biblia története
szeda: 17-19 X.
- Kovács Margit: 19.századi életfilozófiák (folytatás)
csütörtök: 17-19. K/1.

- Mihálydeák Tamás: A klasszikus elsőrendű logika tulajdonságai
hétfő: 8-10 M.24.
- Mihálydeák Tamás: Modális logika
csütörtök 12:30-14 M.302.
- Mihálydeák Tamás: Intenzionális logika
csütörtök 16-18 M.302.
- Molnár Lajos: Fülep Lajos művészetfilozófiája
kedd: 10-12 236.
- Novákné Rózsa Erzsébet: Kant: *Az erkölcsök metafizikája*
csütörtök: 10-12
- Nyizsnyánszki Ferenc: Hegel
hétfő: 17:15-18:45 230./b
- Nyizsnyánszki Ferenc: Kant: *A tiszta ész kritikája*
hétfő: 15:30-17 230./b
- Pongrácz Tibor: Bevezetés a kései Heidegger filozófiájába
ápr.17-18-19. Síkfőkút
- Pongrácz Tibor: Platon: *Kratülosz*
- Rugási Gyula: Újszövetségi apokrif evangéliumok és apokalipszisek
csütörtök: 11-12:30 236.
- Rugási Gyula: Patrisztika és görög filozófia
csütörtök: 13:30-15 236.
- Stumer Andrea: Robert Musil(1880-1942) kísérlete
kedd: 12-14 (márc.végéig) 236.
pótóra kedd: 18-19:30
- Szabó István: Apokrif iratok olvasása
csütörtök: 13-14:30 229.
- Vajda Mihály: Descartes után (Spinoza, Pascal)
szerda: 17-18:30 232/c.

AZ EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM 1992/93 TANÉV
2.FELEVÉNEK TANRENDJE

ESZTÉTIKA SZAK

(Szerb u. 21-23)

Előadások:

Esztétikai alapfogalmak II. Almási Miklós prof. H 17-19
 Elméletttörténet 15-18. század Fodor Géza doc. P 16-18
 Elméletttörténet (romantika) Zoltai Dénes prof.P 10-12
 Hermeneutika Heidegger után Bacsó Béla adj.Cs 12-14
 Nietzsche esztétikája Sziklai László prof.Sz 10-12
 Esztétika és ars poetika II. Poszler György prof.Cs 17-19
 A képek hatalma György Péter adj.Sz 15-17
 Modernizmus a filmművészetben Kovács A. Bálint adj.Sz 18-20
 Mű és világkép II. Balassa Péter doc.K 16-18

Szemináriumok:

A.C.Danto művészetfilozófiája Radnóti Sándor doc.Sz 13.45-15
 Propedeutika II. műelemző szem. Ancsel Éva prof. Cs 18-20
 Propedeutika II. műelemző szem. György Péter adj.Cs 14-16
 Szövegolvasás: felvilágosodás Fodor Géza doc.H 18-20
 Szövegolvasás: romantika Zoltai Dénes prof.
 Kritika, esszé, tanulmány Balassa Péter doc.K 18-20
 Zeneesztétika I. Maróthy János prof.H 14-16
 Zeneesztétika II. Maróthy János prof.
 Test és tér között Rényi András adj. Sz 17.45-19
 Művészetszociológia Somlai Péter Sz 12-14
 Filmelemzések (kurrens) Szabó Balázs adj.K 14-16,P 18-20
 Filmtörténet 60-as évek Szabó Balázs adj.Cs 16-
 Utópikus művészetek Forgách Éva
 A romantikus lengyel dráma Spiró György doc H 16-18
 Szinkrondramaturgia Csörögi István ts.K 18-20
 Zene és posztmodern Lukács Antal mb.ea.Cs 10.30-12
 Reklámesztétika Csörögi István ts.Cs 8.30-10
 Írói műhely (2gy) Csalog Zsolt mb.ea.
 Tömegkultúra György Péter Cs 10-12
 Írás Kereszthy András P 8-10
 Az értelem elsődlegessége:megismerés és művészet Ujlaki Gabriella H 10-12

FILOZÓFIA SZAK

Pesti Barnabás u.(Piarista köz) 1.

Bevezető kurzusok:

Angol nyelvű szövegolvasás (2ó) Huoranszki Ferenc adj.
 Német szövegolvasás (2ó) Boros Gábor adj.
 Filozófiai propedeutika Altrichter Ferenc prof.K 10.30-12(V/1)
 Filozófiai propedeutika II. Társadalomfilozófiai-ismeretfilozófiai kérdések Nyiri J.
 Kristóf prof. H.13-15

Filozófiatörténet:

Antik filozófia Steiger Kornél doc.K 8:30-10 (I/8)
 Az ókori görögök politikai filozófiája II. Gelenczei-Miháltz Alirán mb.ea. P 12:30-14 (III/66)
 Arisztotelész: Metafizika 2 könyv Steiger Kornél doc.K 11-13 (I/8)
 Középkori metafizika Borbély Gábor mb.ea. SZ 15-17 (félemelet 2/b B ép.)
 Reneszánsz filozófusok Európa nyugati régiójában (2ó) Kaposi Márton doc.
 Spinoza műhely szem. Boros Gábor adj. P 14-16(fe.2)
 Hume erkölcspolitikai és vallásfilozófiája Ludassy Mária prof. 11:30-13 (fe.19)
 'Spinoza synopticus'. Az etika és a Teológiai-politikai tanulmány párhuzamos elemzése (2ó) Boros Gábor adj. és Tatár György doc. P 2, fe/2
 Locke, Berkeley, Hume Szabó István adj.
 Kierkegaard szövegek elemzése etikai megközelítésben Ancsel Éva prof. P 10-12 (fe.11)
 A szellem fenomenológiája Koncz Ilona tud.mts.K 14-16 (fe.12)
 Logika (2ó) Koncz Ilona tud.mts.
 Előadások a világtörténet filozófiájáról (2ó) Koncz Ilona tud.mts.
 Tocqueville és Mill (az angol és a francia liberalizmus különbségei) Ludassy Mária prof. SZ 12:30-14
 A klasszikus német filozófia morálfilozófiája Nagy László mb.ea.
 A haszonelvűség (2ó) Áron László adj. és Huoranszky Ferenc adj. Sz 10.30-12
 Kant szövegelemző kollégium Munkácsy Gyula doc.Sz 12-14;
 H 15.15-16.45
 Friedrich Nietzsche filozófiájának rekonstrukciója Kiss Endre doc. K 16-18
 Jan Patocka Husserl-interpretációja Mezei Balázs mb.ea.K 10-12
 Ricoeur hermeneutikai fenomenológiája Tengelyi László doc.
 Szcientista irányzatok a 19-20.században F.Szabó István adj.

Logika:

Szimbolikus logika II. Madarász Tiborné doc.Sz 10-12
 Modális logika Ruzsa Imre

Metafizika, ismeretelmélet

A filozófia és a szaktudományok (biológia, pszichológia) a test és a lélek viszonyáról (2ó) Kaltróy Istvánné adj.
 P.Theilhard de Chardin metafizikája Kaltróy Istvánné adj.
 Tér-idő ontológia (2ó) Bacsák Gábor adj.
 Logikai problémák a középkori filozófiában (2ó) Geréby György mb.ea.
 Jogfilozófia (2ó) Koncz Ilona tud.mts.
 A megismerés filozófiája: a mai amerikai olvasmányok (2ó) Pléh Csaba doc.

Társadalomfilozófia

Bevezetés a politikai eszmetörténetbe: források, módszerek, szakirodalom (2ó) Bence György prof. és Halmos Károly prof. H 18-20, fe/2
 Társadalom- és történettudományok filozófiája Erdélyi Ágnes doc. Sz 8:30-10 (fe/5)
 A történelem elvesztésének stációi a német filozófiában (2ó) Miklós Tamás doc. Cs 12-14 (fe/13)
 Történetfilozófia a történelem után a II. világháború utáni német filozófiában Miklós Tamás doc. Cs 14-16
 Axiológia (értéketika) (2ó) Szilágyi Imre doc. CS 10 (fe/12)
 A 20.század uralkodó társadalomfilozófiai eszméi Szilágyi Imre doc. CS 8:30 (fe/12)
 Bevezetés a vallásfilozófiába (2ó) Tatár György doc.
 12.századi misztikusok(Szent Viktori iskola) (2ó) Vidrányi Katalin mb.ea.

Tudományfilozófia

Realizmus és antirealizmus (2gy) Altrichter Ferenc prof.K 15

Egyénileg választható kurzusok

Antik és középkori logika története(2ea) Máté András adj.

Formális szemantika, parciális logika (2ea) Mihálydeák Tamás adj. Sz 14

A görög filozófia története (2ó) Steiger Kornél doc. K 8:30

Hamvas Béla és az önismeretfilozófia (2ó) Szilágyi Imre doc. P 11 (fe/12)

Lev Tolsztoj filozófiai nézetei (oroszul tudó hallgatóknak) (2ó) Szénási Józsefné doc.

Lehet-e filozófiát tanítani (módszertani kérdések) Hegedüs Sándor mb.ea.

S. Freud és a pszichoanalízis (2ó) Kaltróy Istvánné adj.

A mindennapi tudat elmélete és huszadik századi történelme (2ó) Kiss Endre doc.K 12.30

A huszadik századi filozófiák rendszere Kiss Endre doc.K 14

A poszt-szocialista és a történelem utáni társadalom. Filozófiai koncepciók a jelenről (2ó) Kiss Endre doc.

S Freud kultúrkritikája (2ó) Nyiri Tamás prof. Sz 15:30

Filozófiai művelődéstörténet II. (2ó) Lendvai Ferenc doc.

Közép-európa koncepciók (2ó) Lendvai Ferenc doc.

J. Böhme (2ó) Szilágyi Imre doc. Cs 9

Hamvas Béla és a modern (XX) metafizikái (2ó) Szilágyi Imre doc.

A XX.századi filozófiai regényről Szilágyi Imre doc. SZ 10

A Diákkör bizonyos feltételek mellett a budapesti és debreceni órák látogatásához anyagilag hozzájárul.

Bibliográfia

1992 december - 1993 február

- Almási, Miklós:** A középosztály pornót néz
[in: Kritika 1993/1. pp.30-31.]
- Almási, Miklós:** Derridával - napról napra
[in: Kritika 1993/2. pp.22-24.]
- Almási, Miklós:** Ismét kísért az "eredendő Rossz"?
[in: Kritika 1993/3. pp.18-20.]
- Angyalosi, Gergely:** A történész teste és a test történelme: a Michelet-spirál
[in: Gond 1992/1. pp.31-49.]
- Arisztotelész:** Metafizika VII.(Z) könyv (Ford.: Steiger Kornél)
[in: Gond 1992/1. pp.125-157.]
- Balogh, Iván:** Mégis modern? - Kiútkeresés a modernség válságából
[in: Világosság 1993/2. pp.32-42.]
- Bánfalvi, Attila:** A filozófus és a gyermek -
Az Európa törzs mítoszának pszichoanalitikus értelmezése
[in: Gond 1992/2. pp.59-66.]
- Bataille, George:** Nietzsche és a tilalmak áthágása
[in: Athenaeum 1992-I/3. pp.42-56.]
- Blanchot, Maurice:** Nietzsche és a töredékes írás
[in: Athenaeum 1992-I/3. pp.56-78.]
- Bobbio, Norberto:** A fasizmus ideológiája
[in: Világosság 1993/2. pp.72-80.]
- Boros, Gábor:** Az utak elválnak: Descartes, Spinoza, Pascal
[in: Holmi 1993/1. pp.81-98.]
- Boros, Gábor:** Etika az Etikában,
avagy hogyan analizálja Spinoza a mindennapi életet?
[in: Gond 1992/1. pp.20-29.]
- Brenner, Kálmán:** A beszédaktus-elmélet alaptézise
[in: Gondolat-jel 1992.II. pp.29-33.]
- Buber, Martin:** Haszid történetek
[in: 2000 1993/1. pp.26-30.]
- Cassirer, Ernst:** Nyelv és mítosz (Részlet)
[in: Helikon 1992/3-4. pp.435-447.]
- Cioran, E.M.:** A betegségről
[in: Nagyvilág 1992/12. pp.1520-1526.]
- Deleuze, Gilles:** A felsőbb ember: a dialektika ellen (Nietzsche)
[in: Athenaeum 1992-I/3. pp.105-157.]
- Derrida, Jacques:** A filozófiában újabban meghonosodott apokaliptikus hangnemről
[in: Gond 1992/2. pp.129-160.]
- Derrida, Jacques:** A szellemről (VII.fejezet)
[in: Nappali ház 1992/4. pp.51-62.]
- Derrida, Jacques:** Egy város nemzedékei
[in: Magyar Lettre Internationale 1992 őszi pp.58-61.]
- Derrida, Jacques:** Éperous Nietzsche stílusa
[in: Athenaeum 1992-I/3. pp.172-214.]
- Derrida, Jacques:** Freud és az írás színtere
[in: Műhely 1992 (különszám: Pszichoanalízis...) pp.39-45.]
- Derrida, Jacques:** Levél egy japán barátához
[in: Nappali ház 1992/4. pp.3-7.]
- Dessewffy, Tibor:** Gulyásposztmodern?
[in: 2000 1993/2. pp.17-25.]
- Eisemann, György:** A görög templom Hölderlin és Heidegger egy - egy művében
[in: Műhely 1992/6. pp.28-34.]
- Fehér, Ferenc:** A relativizmus és a fundamentalizmus között
[in: Gond 1992/2. pp.67-92.]
- Fehér, Ferenc:** Regény és száműzetés
[in: Holmi 1993/2. pp.252-262.]

- (Fehér, Márta); Ezredvégi beszélgetés Fehér Mártával
[in: 2000 1993/1. pp.13-17.]
- Fekete, László: Nyelv, tudás és identitás
(Az "én" keresése a modernitás küszöbén)
[in: Pompeji 1992/4. pp.131-143.]
- Ficino, Marsilio: Kratülosz, vagy A nevek valódi értelme.
A Platón-dialógus argumentuma
[in: Helikon 1992/3-4. pp.338-348.]
- Foucault, Michel: A fantasztikus könyvtár - esszé
[in: Nagyvilág 1993/1-2. pp.124-136.]
- Foucault, Michel: A tudás archeológiája (Bevezetés)
[in: Pompeji 1992/4. pp.144-153.]
- Foucault, Michel: Nietzsche, Freud, Marx
[in: Athenaeum 1992-I/3. pp.157-172.]
- Foucault, Michel: Oedipusz király - Az ember, aki túl sokat tudott
[in: Gondolat-jel 1992.II. pp.3-16.]
- Frank, Manfred: Mit tanulhatunk az analitikus filozófiától?
[in: Hiány 1993/1. pp.38-42.]
- (Gadamer, Hans-Georg); Művészet, amely szerint nem lehet igazunk -
- interjú Hans-Georg Gadamerrel
[in: Gondolat-jel 1992.II. pp.17-22.]
- Grene, Marjorie: A "személyes" és a "szubjektív"
[in: Polanyiana 1992/3. pp.35-48.]
- Gróh, János: Tér és idő a zenében és a festészetben
[in: Magyar Filozófiai Szemle 1992/1-2.]
- Grolmusz, Vince: A matematikai szigorúságról
[in: Magyar Filozófiai Szemle 1992/1-2. pp.14-21.]
- Hall, James A.: Polányi és a pszichoanalízis
[in: Polanyiana 1992/3. pp.49-54.]
- Hamvas, Béla: Életmű - részlet a Patmosz III.c.esszékötetből
[in: Életünk 1992/12. pp.1169-1173.]
- Harrington, Hall Mary: Beszélgetés Polányi Mihállyal (Ford.:Pörccz Zsuzsanna)
[in: Polanyiana 1992/3. pp.21-34.]
- Hárs György Péter: Pszeudo-Arisztotelész -
- avagy egy nem-létező hermeneutika interpretációja
[in: Literatura 1992/4. pp.333-351.]
- Heller, Ágnes: Az ismeretlen remekmű
- Lukács Gy.: A heidelbergi művészetfilozófia és esztétika
[in: Gond 1992/1. pp.50-79.]
- Heller, Ágnes: Megváltás - Vég - Apokalipszis
[in: Gond 1992/2. pp.118-129.]
- Hévizi, Ottó: Az Alküónikus hang (Nietzsche)
[in: Athenaeum 1992-I/3. pp.273-298.]
- Hévizi, Ottó: Jegyzetek a következetességről
[in: Hiány 1993/1. pp.8-11.]
- Horkheimer, Max: A társadalomfilozófia jelenlegi helyzete és
társadalomkutatási intézet feladatai
[in: Műhely 1992/1. pp.27-34.]
- Hornyánszky, Gyula: A szó hatalma (Részlet)
[in: Helikon 1992/3-4. pp.459-466.]
- Horváth, Tibor: A tudományok és az ember világának értelme és
valósága egy új interdiszciplináris kutatás története,
módszere és várt eredményei)
[in: Magyar Filozófiai Szemle 1992/1-2. pp.1-9.]
- Hölderlin, Friedrich - tübingeni levelei (1806-1843)
[in: Műhely 1992/6. pp.19-28.]
- Hölderlin, Friedrich: Előszó a Hyperion utolsó előtti változatához
[in: Műhely 1992/6. pp.5-15.]
- Hölderlin, Friedrich: Reflexiók
[in: Műhely 1992/6. pp.3-5.]

- Hölderlin, Friedrich:** Töredékek a Hyperionból
[in: Műhely 1992/6. pp.15-19.]
- Hronszky, Imre:** Változó perspektívák a tudományfilozófiában
(tézisek)
[in: Magyar Filozófiai Szemle 1992/1-2. pp.9-14.]
- Kant, Immanuel:** A filozófiában újabban meghonosodott előkelő hangnemről
[in: Gond 1992/2. pp.160-172.]
- Karácsony, András:** Személyes és személytelen
[in: Gond 1992/2. pp.26-29.]
- Kenedi, János:** A forradalom alatt - Bibó szocializmus-
felfogása kihallgatótisztjei előtt
[in: Kritika 1993/1. pp.7-11.]
- Kiss, Endre:** A racionalitás győzelme Közép-Európában
[in: Hiány 1993/2. pp.18-19.]
- Klima, Gyula:** Az anyagi metafizika ördögi buktatói - Válasz
Borbély Gábor és Geréb György bírálatára
[in: BUKSZ 1992 tél pp.413-418.]
- Klossowski, Pierre:** Nietzsche, a sokistenhit és a paródia
[in: Athenaeum 1992-I/3. pp.78-105.]
- Kofman, Sarah:** Bevezető az Ecce homo olvasásához
(Nietzsche)
[in: Athenaeum 1992-I/3. pp.214-242.]
- Kolakowski, Leszek:** Hol vannak a gyermekek a liberális
filozófiában
[in: 2000 1993/2. pp.11-15.]
- Kontler, László:** Felvilágosodás és konzervativizmus - Edmund
Burke Németországban
[in: Világosság 1992/12. pp.901-913.]
- Köteles, György:** Mozart és Hegel. Adalékok a Mozart-esztétika
történetéhez (A művészettörténet és a képzőművészetek paradigmája)
[in: Magyar Filozófiai Szemle 1992/1-2. pp.108-118.]
- Krémer, Sándor:** Kritikai filozófia a XX.század végén
[in: Valóság 1993/1. pp.47-53.]
- Lacove-Labarthe, Philippe :** Történelem és mimezis (Nietzsche)
[in: Athenaeum 1992-I/3. pp.242-265.]
- Ludassy, Mária:** Benjamin Constant a terrorról és a politikai
reakcióról
[in: Világosság 1992/12. pp.889-900.]
- Lyotard, Jean Francois:** Apátia az elméletben
[in: Műhely 1992 (különszám: Pszichoanalízis...) pp.47-53.]
- Lyotard, Jean-Francois:** Posztmodern állapot (I.)
[in: Hiány 1992/12. pp.8-15.]
- Lyotard, Jean-Francois:** Posztmodern állapot (II.)
[in: Hiány 1993/1. pp.29-37.]
- Lyotard, Jean-Francois:** Posztmodern állapot (III.)
[in: Hiány 1993/2. pp.34-41.]
- Macintyre, Alasdair:** Relativizmus, hatalom és filozófia
[in: Világosság 1992/12. pp.914-929.]
- Márkus, György:** "Praxisz" és "poieszisz". Arisztotelész-
reneszánsz-kérdőjelekkel
[in: Magyar Filozófiai Szemle 1992/1-2. pp.159-176.]
- Márkus, György:** Diogenész Laertiosz kontra Gadamer:
Univerzális vagy történeti hermeneutika
[in: Gond 1992/1. pp.3-19.]
- Marticskó, József:** Három új Xenophanész-fragmentum
(Rekonstrukciók a 32. testimónium szövegéhez)
[in: Magyar Filozófiai Szemle 1992/1-2. pp.43-58.]
- Marton, Péter:** A zsibbasztó rája fogságából - Interpretációs
kísérlet Platón Menonjáról
[in: Gond 1992/2. pp.36-58.]

- Nagy, András:** A bögöly (Sókratész Weimarban II.)
[in: Alföld 1992/12. pp.6-35.]
- Nagy, Pál:** "Posztmodern" háromszögelési pontok : Lyotard, Habermas, Derrida. (1.rész)
[in: Magyar Műhely 85. 1992 szeptember pp.47-62.]
- Nancy, Jean-Luc:** Becsületességünk próbaköve (Nietzsche)
[in: Athenaeum 1992-I/3. pp.20-42.]
- Nietzsche, Friedrich:** A nem-morálisan felfogott igazságról és hazugságról
[in: Athenaeum 1992-I/3. pp.3-16.]
- Pajorin, Klára:** Marsilio Ficino Kratülosz-argumentuma
[in: Helikon 1992/3-4. pp.335-338.]
- Parsons, Howard L.:** A jelenkor globális válsága -marxisták és keresztények kapcsolatának dialektikája
[in: Magyar Filozófiai Szemle 1992/1-2. pp.79-91.]
- Pecker, Jean-Claude:** Arisztotelésztől az újkorig
[in: Világosság 1993/1. pp.68-74.]
- Percz, László:** A "nemzeti filozófia" születése - Egy 1847-es akadémiai vitáról
[in: Gond 1992/2. pp.29-35.]
- Peternák, Miklós:** 2x2
[in: Kritika 1993/1. pp.25-26.]
- Pethő, Bertalan:** Nyomozás a *posztmodern* filozófiai genezisének ügyében
[in: Gond 1992/2. pp.92-103.]
- Petzoldt, Matthias:** Hit és tudás (fundamentálteológiai megjegyzések egy marxista vitához)
[in: Magyar Filozófiai Szemle 1992/1-2. pp.58-79.]
- Polányi, Mihály:** A humanizmus újjászületése
[in: Polanyiana 1992/3. pp.16-18.]
- Polányi, Mihály:** Az igazság órája (Ford.: Felkai Gábor)
[in: Polanyiana 1992/3 pp.7-12.]
- Polányi, Mihály:** Istenhitek. A vallásos hitről (Ford.: Nyíró Zsuzsanna)
[in: Polanyiana 1992/3. pp.13-15.]
- Ricoeur, Paul:** Nyelv, szimbólum és interpretáció
[in: Műhely 1992 (különszám: Pszichoanalízis...) pp.19-24.]
- Rorty, Richard:** Heidegger, Kundera és Dickens
[in: Holmi 1993/2. pp.238-252.]
- Rorty, Richard:** Vajon transzcendentális filozófus-e Derrida?
[in: Gond 1992/2. pp.108-118.]
- Sartre, Jean-Paul:** Velence - az ablakomból
[in: Magyar Lettre Internationale 1992 ősz pp.50-53.]
- Schmid, Holger:** "Éj van." Nietzsche Velence című versének filozófiai helyéről
[in: Athenaeum 1992-I/3. pp.265-273.]
- Steiger, Kornél:** Fragmentum és narratív egység - Szempontok a preszókratikus verses töredékek értelmezéséhez
[in: Gond 1992/1. pp.112-123.]
- Szabó, Tibor:** Norberto Bobbio és az olasz eszmetörténet
[in: Világosság 1993/2. pp.68-71.]
- Szécsi, Gábor:** Az intencionalitás kauzális összefüggései
[in: Gondolat-jel 1992.II. pp.34-43.]
- Szentkuthy, Miklós:** Ágoston olvasása közben (naplórészletek)
[in: Alföld 1993/1. pp.18-28.]
- Tallár, Ferenc:** Miről is vitatkozunk ?
[in: Gond 1992/2. pp.1826.]
- Tamás, Gáspár Miklós:** Az új redisztribucionizmus délibábja
[in: Magyar Lettre Internationale 1992 ősz pp.22-24.]
- Tamás, Gáspár Miklós:** Konzervativizmus, filozófia és Kelet-

- Európa
[in: Világosság 1993/2. pp.3-14.]
- Tatár, György: Idegenek a kertben
[in: Gond 1992/1. pp.93-99.]
- Tatár, Sándor: A fordító reflexiói (Nietzsche)
[in: Athenaeum 1992-I/3. pp.16-20.]
- Tengelyi, László: A kezdet kérdéseiről
[in: Gond 1992/1. pp.80-92.]
- Újlaki, Gabriella: A látványelvűség és a "Kunstwollen" (A művészettörténet és a képzőművészet paradigmája)
[in: Magyar Filozófiai Szemle 1992/1-2. pp.118-137.]
- Vajda, Mihály: Filozófiai (láb)jegyzetek (A csábító naplója)
[in: Alföld 1993/2. pp.84-96.]
- Vajda, Mihály: Filozófiai (láb)jegyzetek (Tényleg nincsen probléma?)
[in: Alföld 1992/12. pp.88-96.]
- Vajda, Mihály: Igazságaink: viszonyulásaink
[in: Kritika 1993/2. pp.18-20]
- Vajda, Mihály: Min alapszik a szabadság és felelősség világa? - Bibó és Patocka
[in: Hiány 1993/2. pp.31-33.]
- Vay, Tamás: Álomtalanodás - Megszemélyesített fikció a Romlás ontológiájáról
[in: Liget 1992/4. pp.50-71.]
- Vogel, Traugott: Struktúrák és döntések Luther Két-Birodalom-Tanában
[in: Magyar Filozófiai Szemle 1992/1-2. pp.176-199.]
- Weisz, János: 'A felvilágosodás dialektikája'
[in: Műhely 1992/2. pp.45-50.]
- Zlinszky, Aladár: A névvarázs
[in: Helikon 1992/3-4. pp.466-474.]

Recenziók

- Aersten, Jan:** Nature and Creature(Thomas Aquinas's Way of Thought);
[in: Helikon 1992/3-4. pp.568-569.;recenzió]
- Bacsó, Béla:** Az ártatlan gondolkodás kívánalma
(J.Derrida - Grammatológia első rész
[in: Gond 1992/2. pp.103-108.; recenzió]
- Bacsó, Béla:** Schelling művészetbölcselete-kései filozófiája felől (Friedrich Wilhelm Joseph Schelling: A művészet filozófiája)
[in: Holmi 1993/3. pp.438-443.;recenzió]
- Elias, Willem:** Filozófia és művészet.(Marcel F. Presco: Filosofien Kunst)
[in: Magyar Filozófiai Szemle 1992/1-2. pp.290-293.;rec.]
- Fehér, Ferenc:** A hegelianizmus második felbomlása (Vajda Mihály: Változó evidenciák)
[in: Alföld 1992/12. pp.74-80.; recenzió]
- Himmer, Péter:** A tudásszerzés etikai nehézségeiről.(Ancsel Éva: Etikai tanulmány a tudásról és a nem-tudásról)
[in: Magyar Filozófiai Szemle 1992/1-2. pp.275-279.;rec.]
- Hvoranszki, Ferenc:** Harmadik út a tudományfilozófiában (Márkus György: Kultúra és modernitás)
[in: Kritika 1993/2. pp.20-22.; recenzió]
- Kendeffy, Gábor:** Seneca: De ira - A haragról
[in: BUKSZ 1992 tél pp.500-502.;recenzió]
- Kiss, Sándor:** Nézőpontot váltó fragmentumok (Paul Virilio: Az eltűnés esztétikája)
[in: Kritika 1993/2. pp.24-25.;recenzió]
- Lendvai, L. Ferenc:** Két kelet-nyugati könyv
filozófia és vallás viszonyáról.(Matthias Petzoldt, Jan Milic Lochman)
[in: Magyar Filozófiai Szemle 1992/1-2. pp.284-290.;rec.]
- Loboczky, János:** Megértések és hiányjelek (Almási Miklós:A hiányjel mosolya)
[in: Magyar Filozófiai Szemle 1992/1-2. pp.299-305.;rec.]
- Neumer, Katalin:** Antiwittgenstein
[in: Gond 1992/2. pp.3-18.;recenzió]
- Rónay, László:** Rahner, korunk nagy gondolkodója (Karl Rahner: Az ige hallgatója - Hit, szeretet, remény)
[in: Nagyvilág 1993/1-2. pp.149-151.; recenzió]
- Vajda, Mihály:** Lehet-e ugyanazt többféleképpen gondolni (recenzió Kis János abortusz-könyvéről)
[in: Kritika 1993/1. pp.36-39.]
- Varga, Mátyás:** Reinhard Neudecker: Az egy Isten sok arca
[in: Múlt és Jövő 1992/4. pp.117-118.; recenzió]
- Veres, Ildikó:** Egy tökéletesen racionálissá vált világban... (Fehér M. István: Az élet értelméről)
[in: Magyar Filozófiai Szemle 1992/1-2. pp.259-262.;rec.]

Tájékoztatóképpen:

A Pennsylvania State University Ph.D.

filozófiatörténeti vizsga követelménye:

- I. **Plato** Phaedrus, Symposium, Phaedo, Republic
         Parmenides, Theaetetus, Sophist, Philebus
Aristotle Physics (2,3,4,8), De Anima,
         Metaphysics (Bks. 1,5,6,7,8,9,12),
         Nicomachean Ethics, Politics (Bks. 1,3,5,7)
Augustine Confessions, On Free Will, City of God (abridged)
Aquinas Summa Theologiae (abridged)
- II. **Descartes** Meditations, Rules for the Direction of
         Mind, Discourse on Method
Hobbes Leviathan
Spinoza Emendations of the Understanding, Ethics
Leibniz Discourse on Metaphysics, New System of
         Nature, Principles of Nature and of Grace,
         Monadology, Specimen Dynamicum
Hume Treatise of Human Nature
- III. **Rousseau** The First and Second Discourses, Social
         Contract
Kant Critique of Pure Reason, Critique of
         Practical Reason, Critique of Judgment
Hegel Phenomenology of Spirit
Marx Early Writings
- IV. **Nietzsche** Genealogy of Morals, Beyond Good and
         Evil, Thus Spoke Zarathustra
Peirce Selections (Buchler)
Husserl Cartesian Meditations, Ideas (selections)
Wittgenstein Philosophical Investigations
Heidegger Being and Time
Whitehead Process and Reality